

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM HUKUKU BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

OSMANLI FETVA LİTERATÜRÜ ÇERÇEVESİNDE
İLTİZAM UYGULAMASININ FIKHÎ TAHLİLİ

MUHAMMED TAHA KARA
2501170386

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. SÜLEYMAN KAYA

İSTANBUL – 2021

ÖZ
OSMANLI FETVA LİTERATÜRÜ ÇERÇEVESİNDE
İLTİZAM UYGULAMASININ FIKHÎ TAHLİLİ
MUHAMMED TAHA KARA

Devletin vergi toplama hakkını, belirli bir meblağ karşılığında bir şahsa devretmesi şeklinde özetlenebilecek iltizam, Osmanlı’da bir vergi tahsil yöntemi ve iç borçlanma usulü olarak kullanılmıştır. XVI. yüzyılın ortalarından itibaren devlet nakit ihtiyacını karşılamak için sıklıkla iltizam yöntemine başvurmuştur. Böylece iltizam merkezî hazine, timar ve vakıf olmak üzere Osmanlı malî sisteminin tamamında yaygın bir uygulama haline gelmiştir.

Bu çalışma bugüne dek ikincil literatürde daha çok iktisadî açıdan incelenen iltizamın, fikhî boyutlarını ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu amaçla tezde, Osmanlı fetva literatüründe tespit edilen iltizam fetvalarından hareketle, Osmanlı ulemasının iltizam uygulamasına yaklaşımları değerlendirilmektedir. XVI. – XIX. yüzyıllar arasında yaşamış hem merkez hem de kenar müftülerinin verdiği tezde incelenen iltizama fetvalarına dayanarak, Osmanlı ulemasının iltizamı şer’î olmayan bir sözleşme olarak gördükleri söylenebilir. Ulemanın verdiği fetvalarda iltizam, örfte kendisinden beklenen sonuçları şer’an doğurmadığı için ehl-i örfün iltizam fetvalarına ve söz konusu fetvalara göre verilen mahkeme kararlarına direnç gösterdiği de fetvalara yansımıştır.

Anahtar Kelimeler: iltizam, mukâtaa, maktû, fetva, Osmanlı hukuku.

ABSTRACT
LEGAL ANALYSIS OF TAX FARMING (İLTİZÂM) PRACTICE
WITHIN THE FRAMEWORK OF OTTOMAN FATWÂ LITERATURE
MUHAMMED TAHA KARA

İltizâm (tax-farming), which can be summarized as the transfer of the state's right to collect taxes to a person in return for a certain amount, was a tax collection method and domestic borrowing instrument in the Ottoman Empire. Since the middle of the 16th century, the state had resorted to tax farming to meet its cash needs, and it had become a common practice in the entire Ottoman financial system, including the Ottoman financial central treasury, *tîmār* and *waqf*.

This study tries to reveal the legal dimensions of tax farming, which has usually been studied economically in the secondary literature until today. For this purpose, in the thesis, the approaches of the Ottoman scholars to the practice of tax farming are evaluated based on the tax farming *fatwās* determined in the Ottoman *fatwā* literature. Based on the *iltizâm fatwās* analyzed in the thesis given by both the central and the border *mufit̃s* who lived between the 16th and 19th centuries, it can be said that the Ottoman '*ulamā*' regarded tax farming as an illegal and void contract. Since *iltizâm* in the *fatwās* given by the '*ulamā*' did not produce the expected results in the custom ('*urf*'), it was also reflected in the fatwas that the *ahl-i 'urf* resisted the *iltizâm fatwās* and the court decisions made according to the aforementioned *fatwās*.

Keywords: tax farming, *muḳāṭa'a*, *maḳtū'*, *fatwā*, Ottoman law.

ÖNSÖZ

Osmanlı müessese ve uygulamalarının şer‘îliği, Osmanlı hukuku ve İslam hukuku çalışmalarının en canlı meselelerinden biri olmuştur. Bugüne kadar pek çok çalışmada farklı uygulamaların şer‘îliği tartışılmış ve incelenmiştir. Ancak, Osmanlıların bir vergi tahsil yöntemi ve iç borçlanma aracı olarak kullandığı iltizam, literatürde daha çok iktisadî açıdan incelenmiştir. Halbuki XVI. ve XVII. yüzyıl siyasetnâme müellifleri Gelibolulu Mustafa Âli, Koçi Bey ve Kâtip Çelebi eserlerinde iltizamı eleştirirlerken şeriata aykırı oluşlarına da işaret etmekteydiler. Elinizdeki çalışma, Osmanlı fetva mecmualarında yer alan iltizam fetvalarına dayanarak Osmanlı iltizam uygulamasının şer‘îliğini incelemekte ve iltizamın hukukî boyutlarını konu edinmektedir.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında pek çok kişinin katkısı bulunmaktadır. Öncelikle, tez konusunu kendisine açtığımda beni teşvik eden, çalışmayı kaleme alma sürecinde gösterdiği hoşgörüsüyle kendi tespitlerimi yazmam hususunda beni rahat hissettiren ve akademik ilgileri hem Osmanlı hukuku hem de Osmanlı iktisat tarihini kuşatan bir İslam Hukuku hocası ile çalışma ayrıcalığını yaşatan tez danışmanım Prof. Dr. Süleyman Kaya’ya müteşekkirim. Tez jürisinde yer alarak eleştiri, yorum ve tavsiyelerinden istifade ettiğim Doç. Dr. Abdullah Durmuş’a ve Dr. Öğr. Üyesi Şerife Eroğlu Memiş’e teşekkür ederim. Tüm yoğunluğuna rağmen, arkası kesilmeyen sorularımı sabırla cevaplandıran ve kaynaklarını benimle paylaşmakta oldukça cömert davranan Arş. Gör. Bayram Pehlivan’a büyük bir teşekkür borçluyum.

Uzun müzakerelerimizde tespitlerimi dinleyip eleştiri ve yorumlarıyla çalışmanın zenginleşmesine katkı sunan Arş. Gör. Ahmet Enes Ateş’e, kendi tez çalışmasının yoğunluğu arasında bu tezin çeşitli bölümlerini okuyup önerilerde bulunan Ömercan Kaçar’a ve desteklerini her daim yanımda hissettiğim kıymetli arkadaşlarım Muhammed Said Ergün ve Ahmet Faruk Yılmaz’a teşekkür ederim.

İstanbul Şehir Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi'ne adım attığım ilk günden itibaren üzerimden ilgisini hiç eksik etmeyen, fıkıh alanında ilerlememe vesile olan ve akademik hayat hakkında kendisinden çok şey öğrendiğim Doç. Dr. Eyyüp Said Kaya hocama ve Kuveyt Türk Danışma Kurulu'nda yaptığım staj süresince muâmelât alanına olan ilgimi pekiştiren Ali Öztürk hocama minnettarım.

Bu zorlu süreçte bir ihtiyacım olduğunda fakültede kapısını her daim açık bulduğum Prof. Dr. Ahmet Hamdi Furat'a şükran borçluyum. Zengin kaynaklarından istifade ettiğim İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi ve pandemi döneminde araştırmacılara kapılarını açık tutarak sunduğu huzurlu çalışma ortamıyla bu tezin büyük bir kısmının yazılmasına imkân sağlayan İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kütüphanesi çalışanlarına da burada özellikle teşekkür etmeliyim.

Var olduğum günden beri maddi ve manevi tüm imkanlarını benim için seferber eden annem Kübra Kara ve babam Tahsin Kara'ya, tezimi tamamlamam hususunda moral veren kardeşlerim Esra ve Buğra'ya ve İstanbul'daki hayatımda ihtiyacımı hep duyduğum aile sıcaklığını benimle paylaşan Sinanoğlu ailesine kayınpederim Prof. Dr. Mustafa Sinanoğlu'nun şahsında şükranlarımı sunarım.

Son olarak, tezin yazımı sırasında gösterdiği sonsuz sabır ve hoşgörüsü için kıymetli eşim Nilüfer'e teşekkür etmek benim için bir mutluluk vesilesidir.

Çamlıca, 2021
Muhammed Taha Kara

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ	iv
KISALTMALAR LİSTESİ.....	viii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE MALÎ GELİRLERİN TAHSİL USULÜ OLARAK İLTİZAM UYGULAMASI

A. Osmanlı Devleti'nin Malî Gelirler Düzeni	18
1. Merkezî Hazine	18
2. Timar (Dirlikler)	19
3. Vakıflar	21
B. Gelir Tahsil Yöntemi ve İç Borçlanma Aracı Olarak İltizam	22
1. İltizamın Mahiyeti ve İşleyişi	22
2. İltizamın Yaygınlaşması	24
3. XVI.-XVII. Yüzyıl Osmanlı Siyasetnâmelerinde İltizam.....	29

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI FETVA LİTERATÜRÜNDE İLTİZAM

A. <i>Fetâvâ-yı Ebüssuûd</i> – Veli b. Yusuf (der.)	36
B. <i>Mecmûatü'l-fetâvâ</i> – Boyabâdî (der.)	41
C. <i>Fetâvâ-yı Zekerîyyazâde Yahya Efendi</i>	45
D. <i>el-Fetâva'l-hayriyye</i>	47
E. <i>Fetâvâ-yı Abdurrahîm</i>	49

F. <i>Fetâvâ-yı Ali Efendi</i>	54
G. <i>Fetâvâ-yı Feyziyye</i>	57
H. <i>Behcetü 'l-fetâvâ</i>	59
İ. <i>Netîcetü 'l-fetâvâ</i>	62
J. <i>el-Ukûdü 'd-dürriyye</i>	65

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İLTİZAM FETVALARININ FIKHÎ AÇIDAN TAHLİLİ

A. İltizam Akdinin Hukukî Mahiyeti ve Meşruiyeti.....	70
1. Vekâlet	70
2. İcâre.....	72
B. İltizam Bedeline Kefâlet.....	75
C. İltizam Bedelinin Havâlesi	76
D. İltizam Hakkındaki Şeriat – Kanun Gerilimi	77
SONUÇ	81
KAYNAKÇA	85

KISALTMALAR LİSTESİ

b.	: ibn, bin
bkz.	: bakınız
çev.	: çeviren
der.	: derleyen
dn.	: dipnot
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	: editör
haz.	: hazırlayan
hs.	: hükümdarlık süresi
Ktp.	: Kütüphanesi
md.	: madde
ö.	: ölüm tarihi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: tahkik eden
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
Yay.	: Yayınevi, Yayınları

GİRİŞ

A. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Sınırlandırılması

Osmanlı iktisat tarihçileri, XVI. asrın ortalarından itibaren savaş teknolojisinde dünyada meydana gelen gelişmelerin Osmanlı ordusunda ateşli silah kullanan askerlere olan ihtiyacı artırdığına ve bunun sonucunda özellikle yüzyılın son çeyreğinden itibaren ordudaki maaşlı asker sayısının hızla yükselişine dikkat çekmektedirler. Buna göre, ateşli silah kullanabilen maaşlı askerlerin öne çıkması neticesinde, geleneksel sipahi sınıfı da ordudaki eski konumunu kaybetmeye başlamıştır. Ordu düzeninde gerçekleşen bu değişimle birlikte maaşlı askerlerin sayısı yükselmiş, timarlı sipahi sayısı azalmış, böylece merkezî hazinenin nakit ihtiyacı giderek artmıştır. Artan nakit ihtiyacı ise vergilerin merkezî hazineye gönderilmeyip sipahilere dirlik olarak verildiği timar düzeninin zayıflamasına neden olmuştur.

Merkezî hazinenin yükselen maaşlı asker sayısı karşısında artan nakit ihtiyacı, XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren vergilerin *iltizam* yöntemiyle toplanması yoluyla giderilmeye çalışılmıştır. İltizam devletin, vergi toplama sürecini özel bir şahsa bırakması anlamına gelmektedir. Bu yöntemle devlet gelecekte tahsil edeceği belirli bir bölgeye ait vergilerin toplama hakkını, açık artırma sonucunda en yüksek teklifi veren kişiye bir, üç veya dokuz yıllığına devrederdi. İhale sonucunda vergi toplama işini üstlenen şahıs/mültezim, genellikle bir miktar peşin ödeme yapar, kalan miktarı ise yıllık olarak taksitler hâlinde öderdi. Peşin ödeme üzerinden gelecekte tahsil edeceği verginin bir kısmını önceden tahsil eden devlet, bu yolla hazinede meydana gelen acil nakit ihtiyaçlarını karşılamaktaydı. Bu açıdan iltizam, vergi tahsil usulü olmasının yanında aynı zamanda bir kamu finansmanı ve iç borçlanma aracı olarak da kabul edilmektedir.

1970'lerden itibaren büyük bir ivmeyle genişleyen çağdaş İslam iktisadı literatürünün esas gündemini sermaye ve finansman problemleri oluşturmakla birlikte faizsiz finans sistemi arayışlarının sonucunda meydana gelen kurumsal gelişmelere ve İslami bankacılığın İslam ülkelerindeki ve Batı dünyasındaki artan popülaritesine

paralel olarak, İslam iktisadı alanının üzerinde en çok kalem oynatılan konuları arasında İslami finans kurumlarında uygulanan *murâbaha*, *mudârebe*, *finansal kiralama (icâre)*, *müşâreke*, *selem*, *istisnâ* ve *teverruk* gibi özel sektöre yönelik finansal enstrümanların öne çıktığı görülür.¹ Bilhassa, bu uygulamaların fikhî açıdan meşruiyetlerinin kaynağının ne olduğu sorusu ve klasik fıkıh müktesebatıyla ilişkileri literatürün yönünü tayin etmiştir.

Özel sektöre yönelik modern finansal enstrümanlara gösterilen akademik ilginin yansımaları İslam iktisadı alanında üretilen tarihsel çalışmalarda da görülür. İslam ekonomisinin modern öncesi dönemdeki uygulamasını temsil ettiği düşüncesiyle Osmanlı finansal hayatında önemli yerleri bulunan *para vakıfları*, *muâmele-i şer'yye*, *bey' bi'l-vefâ* ve *bey' bi'l-istiğlâl* gibi bireylere finansman sağlayan kurum ve uygulamaların hem işleyişlerine hem de fikhî boyutlarına odaklanan pek çok çalışma bulunmaktadır. Ancak, Osmanlı'da kamu finansman ihtiyacının özel kesim finansman ihtiyacına nispetle belirgin bir şekilde yüksek olmasına² rağmen iltizam gibi Osmanlı kamu finansman uygulamaları hakkındaki akademik çalışmaların literatürde kapladığı alan, yukarıda zikredilen özel sektör finansman uygulamalarına nispetle oldukça sınırlıdır.

İslam iktisadı literatüründe iltizama yönelik akademik ilgisizliğe Osmanlı iktisat tarihi literatüründe rastlanmamaktadır. Bilakis, iltizam ve sonraki asırlarda uygulanan *malikâne* ve *eshâm* gibi Osmanlı kamu finansman uygulamaları, Osmanlı iktisat tarihi alanında pek çok çalışmaya konu olmuştur. Bu çalışmaların temel olarak odaklandığı hususlar iltizam, malikâne ve eshâmın mahiyetleri ve işleyişleridir. Dikkat çekici husus, Osmanlı iktisat tarihi çalışmalarında özel kesim finansman uygulamalarının mahiyetlerinin yanında şer'î boyutlarının da daima gündemde tutulmasına karşın, Osmanlı kamu finansman uygulamalarının şer'î boyutunun ihmal edilmiş olmasıdır. XVI. ve XVII. yüzyıl Osmanlı siyasetnâme yazarlarının iltizam

¹ Türkçe İslam iktisadı ve finansı literatürüne dair bir değerlendirme için bkz. Abdullah Durmuş – Necmeddin Güney – Abdullah Koçdoğan, “Türkiye’de İslam İktisadı ve Finansı Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 13/25-26 (2005), 75-138.

² Erol Özvar, “İslam Tarihinde Finansman ve Faiz” isimli tebliğin müzakeresi, *İktisadî Hayatta ve İslâm’da Faiz*, ed. Recep Cici – Süleyman Sayar (Bursa: Ensar Neşriyat, 2020), 97.

uygulamasını tenkit ederken onun şer‘î açıdan da mahzurlu bir işlem olduğunu ifade etmelerine rağmen³ iltizam gibi kamu maliyesi uygulamalarının şer‘î niteliklerine ve fikhî boyutlarına dair sorular sorulmamıştır.⁴

Bu çalışma, bir vergi tahsil yöntemi ve iç borçlanma aracı olarak Osmanlı’da XVI. yüzyılın ortalarından itibaren yaygınlaşan iltizam uygulamasının fikhî boyutunu ortaya koymayı amaçlamakta ve Osmanlı dönemi fetva mecmualarında yer alan iltizama dair fetvaları ve fikhî değerlendirmeleri incelemektedir. Böylece İslam iktisadî literatüründe görülen kamu finansman uygulamalarına dair boşluğun doldurulması ve Osmanlı iktisat tarihi çalışmalarındaki iltizam uygulamasının eksik olan fikhî boyutuna katkıda bulunulması hedeflenmektedir. Bununla beraber, bu araştırmada iltizamın bazı noktaları bir yüksek lisans çalışmasının hacmini aşacağı için kapsam dışında bırakılmıştır.

Bazı çalışmalarda, iltizamın Osmanlı öncesi İslam devletlerinde de uygulandığına işaret edilmekle birlikte, incelenen fetvalarda ve fıkıh metinlerinde Osmanlı öncesi iltizam uygulamalarına herhangi bir atıf bulunmamaktadır. Bu sebeple Osmanlı öncesi iltizam uygulaması bu çalışmanın sınırları dışında tutulmuştur. Bu dönemlerde uygulanan iltizam, müstakil olarak çalışılmayı gerektirmektedir.

İltizamın uygulanması süreci içerisinde birtakım yetersizliklerle karşılaşmış ve bunlar daha sonra iltizamın ömür boyu verilen formu malikâne ile kapatılmaya çalışılmıştır. Bu çalışma ise yalnızca kısa dönemli verilen iltizama odaklanmakta malikâne uygulamasını bizzat ele almamaktadır.

³ Bkz. Birinci bölümün “XVI. – XVII. Yüzyıl Osmanlı Siyasetnâmelerinde İltizam” başlıklı alt bölümü, 28-31.

⁴ Bu durumun tezahürleri *TDV İslam Ansiklopedisi*’nin Osmanlı mâli uygulamalarına dair maddelerinde de gözlemlenmektedir. Mesela, “Bey‘ bi’l-Vefâ” maddesinde söz konusu uygulama tamamen fıkıh nokta-i nazarından incelenirken, tarihi boyut eksiktir. “İltizam” maddesinde ise kavram iktisat tarihi açısından incelenirken fikhî boyut eksiktir. Bkz. Abdülaziz Bayındır, “Bey‘ bi’l-Vefâ”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Erişim 9 Mayıs 2021); Mehmet Genç, “İltizam”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Erişim 9 Mayıs 2021).

İltizamın uygulama sahası zirai vergiler olduğu gibi, avarız ve gümrük vergileri de olabilmektedir. Ancak, zirai vergilerin payının diğ  r alanlara nispetle büyüklüğü sebebiyle, bu çalışmada sadece zirai vergilerin iltizama verilmesi incelenmektedir.

Çalışma    bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde genel hatlarıyla Osmanlı mal   gelirler düzeni ve bu gelirlerin tahsil yöntemi olarak iltizamın mahiyeti ve işleyişi ele alınmaktadır. İkinci bölümde Osmanlı fetva literatüründe iltizamla ilgili tespit edilen fetvalar detaylı değ  rlendirmelere girmeksizin takdim edilmekte, iltizamla ilgili fetvaların genel bir resmi sunulmaktadır.     nc   bölümde ise iltizamla ilgili fetvalarda gözlemlenen hukuk   meseleler fikh   açıdan tahlil edilmektedir. İltizamla ilgili fetvaların ve değ  rlendirmelerin tarandığı kaynaklar arasında Veli b. Yusuf'un derlediği *Fet  v  -yı Eb  ssu  d*, Boyab  d  'nin derlediği *Mecm  at  'l-fetv  v  *, *Fet  v  -yı Yahy   Efendi*, *Fet  v  -yı Abdurrah  m*, *Fet  v  -yı Ali Efendi*, *Fet  v  -yı Feyziyye*, *Behcetü'l-fet  v  *, *Net  cet  'l-fet  v  *, *el-Fet  v  'l-hayriyye*, İbn   bid  n'in (  . 1252/1836) H  mid el-  m  d  'ye (  . 1171/1758) ait fetvaları yeniden tertip edip yer yer kendi açıklamalarını da serdettiği *el-Uk  d  'd-d  rriye*'si ve Haskefi'nin (  . 1088/1677) *Dürrü'l-muht  r*'ı üzerine telif ettiği *Redd  'l-muht  r* isimli haşiyesi yer almaktadır.

B. Literatür Değ  rlendirmesi

1. Türkçe Literatür

Türkçe literatürde iltizamın meşruiyetine ve fikh   açıdan ne ifade ettiği sorusuna doğrudan odaklanan müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. İltizamın fikh   mahiyetine yönelik Türkçe'deki ilgisizliğe rağmen, nadir bir örnek olarak Süleyman Kaya, fikh   açıdan XVIII. yüzyıl Osmanlı toplumunda finansman yöntemlerini incelediği   alıřmasında⁵, özel finansman yöntemlerinin yanı sıra kamu finansman yöntemleri kapsamında iltizama da yer verir. Dahası o, çalışmasında iltizamın, fikh   açıdan birtakım problemler ihtiva edebileceğine işaret eder. İltizamda mültezimin

⁵ Süleyman Kaya, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi Temin Yöntemleri", *İslam Hukuku Açısından Tarihten Günümüze Kredi ve Finans Yöntemleri*, ed. Hasan Hacak (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011), 9-56.

devlete ödeyeceği bedelin sabit olup, toplayacağı vergi miktarının kesin olmaması sebebiyle, elde edilecek ürünlerdeki belirsizliğin-garârın iltizam akdine nasıl etki edeceği sorusunu sorar.⁶ Kaya, iltizamın kayd-ı hayat şartıyla verildiği malikâne uygulamasıyla ilgili olarak vergi toplama hakkının devrinde, devletin aldığı *muaccele* olarak isimlendirilen peşinin hava parası olduğunu ifade ederek malikâne uygulamasının meşruiyetini sorgular.⁷ Ayrıca, iltizamda var olan garârın yanı sıra, malikânede malikâneyi alan kişinin ne kadar yaşayacağını belirsiz olması nedeniyle akdin süresinde garâr bulunduğunu belirtir. Akdin süresindeki garâra binaen ise malikâne akdinin kıyasen meşru olmaması gerektiği tespitinde bulunur.⁸ Kaya'nın çalışması, Türkçe literatürde Osmanlı iltizam uygulamasının meşruiyetine temas eden ilk ve tek çalışma olmasıyla temayüz etmekle beraber iltizamın meşruiyetine dair soruları gündeme getirirken ve cevapları üzerine birtakım tespitlerde bulunurken Osmanlı ulehasının bu konuyla ilgili herhangi bir görüş veya fetvasına değinmemektedir.

Abdulkadir Atar'ın şeyhülislam fetva mecmualarında yer alan, Osmanlı iktisadî hayatına dair fetvaların iktisadî açıdan analizini yaptığı çalışması⁹, Türkçe literatürde iltizamla ilgili fetvalara yer verilen ilk çalışmadır. Bununla birlikte Minkarîzâde Yahyâ Efendi (ö. 1088/1678), Çatalcalı Ali Efendi (ö. 1103/1692), Feyzullah Efendi (ö. 1115/1703), Yenişehirli Abdullah Efendi (1156/1743) ve Dürrîzâde Mehmed Ârif Efendi'nin (ö. 1215/1800) fetvalarının derlendiği fetva mecmualarının incelendiği çalışmada, fetvaların fikhî boyutu çalışmanın kapsamı dışındadır. Nitekim Atar iltizama dair fetvaları analiz ederken iltizamın meşruiyetine dair herhangi bir değerlendirmede bulunmaz, ancak fetvalardaki genel bakış açısına göre iltizam akdinin bağlayıcı bir akid olduğu tespitinde bulunur.¹⁰

⁶ Kaya, "Osmanlı Toplumunda Kredi Temin Yöntemleri", 42.

⁷ Kaya, "Osmanlı Toplumunda Kredi Temin Yöntemleri", 43.

⁸ Kaya, "Osmanlı Toplumunda Kredi Temin Yöntemleri", 43.

⁹ Abdulkadir Atar, *Şeyhülislam Fetvâları Işığında Osmanlı'da İktisadi Hayat* (İstanbul: Albaraka Yay., 2020). İltizama dair fetvaların incelendiği bölüm için bkz. 202-208.

¹⁰ Atar, *Osmanlı'da İktisadi Hayat*, 206.

Ravza Cihan, *Fetâvâ-yı Abdurrahim*'de yer alan fetvalardan hareketle XVIII. Yüzyıl Osmanlı arazi ve vergi hukukunu incelediği doktora tezinde¹¹, mecmuada yer alan iltizamla ilgili fetvalara da temas etmektedir. Ancak Cihan, iltizam fetvalarının derinlikli bir fikhî tahlilini yapmamakta, fetvaların yalnızca içeriğini aktarmak ve tasvir etmekle yetinmektedir. Cihan bu minvalde, *Fetâvâ-yı Abdurrahim*'deki iltizam hakkındaki fetvalarda iltizamın bir vekâlet sözleşmesi olarak ele alındığını ve iltizama kefâletin ve iltizam bedelinin havâlesinin caiz görülmediğini ifade etmektedir. Ancak fetvalarda yer alan bu hususları, Hanefî fıkıh literatürüyle irtibatlı bir şekilde analizini yapmamakta ve iltizamın meşruiyeti ile ilgili bir soruyu gündeme getirmemektedir.

Türkçe literatürde iltizama dolaylı olarak değinen üç çalışmadan biri iltizamın fikhî meşruiyetine dair birtakım sorular yöneltmesine rağmen herhangi bir fetva kaynağına referansta bulunmazken, diğerleri iltizama dair fetvalara referansta bulunmakta ancak fetvaların fikhî analizini yapmamakta ve iltizamın meşruiyetine mesele olarak temas etmemektedirler.

2. İngilizce Literatür

Türkçe literatürde görülen iltizamın fikhî boyutuna dair akademik ilgisizliğin aksine İngilizce literatürde kayda değer bir ilgi gözlemlenmektedir. Baber Johansen, Memlûk ve Osmanlı toprak hukukunda yaşanan değişimlerin Hanefî fıkıh doktrinindeki serencamını ortaya koymaya çalıştığı eserinde¹² Osmanlı müftülerinin iltizama keskin bir şekilde karşı çıktıklarını ifade eder.¹³ O, Hayreddin er-Remlî (ö. 1081/1671) ve İbn Âbidîn'nin iltizama dair fetva ve görüşlerine referansla, müftülerin iltizamı, akde konu olan *ayn*'in tüketimiyle sonuçlanan bâtil bir icâre akdi olarak değerlendirdiklerini aktarır.¹⁴ Bununla birlikte Johansen, İbn Âbidîn'in Hâmid el-

¹¹ Ravza Cihan, *Şeyhülislâm Abdürrahim Efendi'nin Fetvaları Işığında XVIII. Yüzyılda Osmanlı'da Hukukî Hayat* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016). İltizama dair fetvaların incelendiği kısım için bkz. 330-336.

¹² Baber Johansen, *The Islamic Law on Land Tax and Rent: The Peasants' Loss of Property Rights as Interpreted in the Hanafite Legal Literature of the Mamluk and Ottoman Periods* (New York: Crool Helm, 1988).

¹³ Johansen, *The Islamic Law on Land Tax and Rent*, 103.

¹⁴ Johansen, *The Islamic Law on Land Tax and Rent*, 103.

İmâdî'nin fetvalarını şerhettiği eserinde, iltizamı caiz görmeye meylettiğine de işaret eder.¹⁵ Bunun dışında herhangi bir şeyhülislam fetvasına atıfta bulunmayan Johansen her ne kadar Remlî ve İbn Âbidîn'in iltizama dair fetvalarının detaylı bir tartışmasını yapmak yerine onlara zayıf bir değinide bulunsada -sonraki çalışmalarda açıkça görüleceği üzere-, onun bu değinisi Remlî ve İbn Âbidîn'in iltizam hakkındaki fetvalarının İngilizce literatürde tanınmasına vesile olur.

Khaled Abou el-Fadl, Osmanlı öncesi İslam tarihinde devletin vergi gelirlerinin toplanması işinin özel bir şahsa verilmesi uygulaması için Arapça tarih kaynaklarında kullanılan *damân* ve *kabâle* kavramlarındaki muğlaklığı vurguladığı makalesinde¹⁶, bu kavramların -bilhassa çağdaş literatürde başvurulmadığını düşündüğü- fıkıh literatüründe nasıl tanımlandığını ve neye karşılık geldiklerini ortaya koymaya çalışmaktadır. Ebû Yûsuf'dan (ö. 182/798) Mâverdî'ye (ö. 450/1058), Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'dan (ö. 458/1066) İbn Teymiyye'ye (ö. 728/1328) farklı tarihî dönemlerde yaşamış ve farklı mezheplere mensup pek çok fakihin metinlerinde *damân* ve *kabâle*'nin izinin sürüldüğü çalışmada, Remlî ve İbn Âbidîn'in eserlerinde *damân* ve *kabâle* yerine *iltizam* ve *mukâtaa* kavramlarının kullanıldığı ifade edilmektedir.¹⁷ Osmanlı iltizam uygulaması hakkında detaylı bilgilere sahip olmadığı anlaşılan Abou El-Fadl'ın, Remlî'nin ve İbn Âbidîn'in iltizamla ilgili fetvaları hakkındaki ifadeleri¹⁸ Johansen'in yukarıda aktardığımız tespitlerinin tekrarı mahiyetindedir. Kavram araştırmasının sonucunda fıkıh literatüründe iltizama dair genel bir teorinin gelişmediği sonucuna ulaşan Abou el-Fadl, fukahânın *daman*, *kabâle* ve iltizamla ilgili değerlendirmelerinin, her bir fakihin içerisinde bulunduğu tarihî bağlamın da dikkate alınarak yapılacak ayrı ve detaylı çalışmalarla aydınlanabileceğini ifade ettikten sonra konuyla ilgili daha ileri araştırmalara duyulan ihtiyacı dile getirmektedir.¹⁹

¹⁵ Johansen, *The Islamic Law on Land Tax and Rent*, 119, dn. 18.

¹⁶ Khaled Abou El Fadl, "Tax Farming in Islamic Law: Qibalah and Daman of Kharaj: A Search for a Concept", *Islamic Studies* 31/1 (1992), 5-32.

¹⁷ Abou El Fadl, "Tax Farming in Islamic Law", 6.

¹⁸ Abou El Fadl, "Tax Farming in Islamic Law", 23.

¹⁹ Abou El Fadl, "Tax Farming in Islamic Law", 26.

Remlî ve İbn Âbidîn'in iltizam uygulamasına ilişkin eleştirilerine temas eden başka bir çalışma Haim Gerber'e aittir. Gerber; Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574), Remlî ve İbn Âbidîn'in fetvalarına dayanarak geç dönem İslam hukuk tarihinin karakteristiklerini incelediği çalışmasında²⁰ taşra müftülerinin *bağımsızlıklarına* vurgu yaparak Remlî ve İbn Âbidîn'in Osmanlı Devleti için merkezî bir ehemmiyeti haiz iltizama şiddetli bir şekilde itiraz ettiklerini dile getirmektedir.²¹ Gerber de, Baber Johansen ve Khaled Abou El Fadl gibi iltizama yönelik bu itirazın fikhî zeminini icâre akdinin konusu olan aynın tüketimi olarak ifade etse de, bunun "muhtemelen açık bir faizli işleme benzediği"²² yorumunu yaparken yalnızdır. Gerber'e göre Remlî ve İbn Âbidîn'in çok açık ve sert bir dille yaptıkları bu itirazın devletin merkezinde bir tartışmaya veya yoruma konu olup olmadığı bilinmemektedir. Açık olan ise, biri devlet görevlisi diğeri tamamen bağımsız iki önde gelen taşra müftüsünün devlet yönetimini şeriata aykırı hareket etmekle eleştirmekten çekinmediğidir. Gerber, bu yorumları yaparken iltizama dair itirazın yalnızca taşra müftüleri tarafından dile getirildiği izlenimini vermekte ve çalışmasının odaklandığı diğer ismin Ebüssuûd Efendi olmasına rağmen merkez müftülerinin iltizama dair fetvalarından haberdar olmadığı anlaşılmaktadır.

Kürşad Urungu Akpınar'ın şeyhülislam fetvalarında iltizamın nasıl ele alındığını incelediği yüksek lisans tezi²³ İngilizce literatürde iltizamın hukukî yönlerine bizzat odaklanan nadir bir çalışmadır. Kaynaklarını fetvahâne tarafından en muteber addedilen *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, *Fetâvâ-yı Abdurrahîm* ve *Behcetü'l-fetâvâ* ile sınırlayan²⁴ Akpınar, iltizamlı ilgili fetvaların -muhtemelen

²⁰ Haim Gerber, *Islamic Law and Culture 1600-1840* (Leiden: Brill, 1999).

²¹ Gerber, *Islamic Law and Culture*, 60.

²² Gerber, *Islamic Law and Culture*, 60.

²³ Kürşad Urungu Akpınar, *İltizam in the Fetvas of Ottoman Şeyhülislams* (Ankara: Bilkent Üniversitesi, Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000).

²⁴ Akpınar kaynaklarını bu dört fetva mecmuasıyla sınırladığını belirtmesine ve Ebüssuûd Efendi'nin herhangi bir fetvasına tez boyunca atıf yapmamasına rağmen Pehlül Düzenli, Akpınar'ın çalışmasını "Ebüssuûd Efendi'nin iltizam ile ilgili fetvâları, Kürşad Urungu Akpınar tarafından Yüksek Lisans tezine konu edinilmiştir" şeklinde sunmaktadır. Bkz. Pehlül Düzenli, *Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi ve Fetvâları* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2012), 91, 92; "Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi: Bibliyografik Bir Değerlendirme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 458. Ahmed Akgündüz de Düzenli'den iktibasla aynı ifadeyi tekrarlamaktadır. Ahmed Akgündüz, *Şeyhü'l-İslâm Ebüssuûd Efendi Fetvâları (Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi)* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2018), 37.

Ebüs-suûd Efendi'nin iltizamla ilgili fetvaları dikkatinden kaçtığı için- XVI. yüzyıl fetva mecmualarında yer almadığını iddia etmektedir. Bu sırada iltizama dair fetvalara rastlanmamasının nedenini ise iltizamın bu dönemde yaygın olmadığı ve şeyhülislamların ilgi göstermemesi olarak ifade eden Akpınar'a göre iltizam, fetva mecmualarına ancak 1670'lerden sonra konu olmuştur.²⁵

Akpınar, bu dört mecmuada yer alan iltizama dair fetvaları tek tek analiz ettikten sonra, iltizamın örfî veya şer'î hukuk açısından meşru olup olmadığı sorusunu sorar. Bazı fetvalarda yer alan timarını iltizama veren sipahinin mültezime, akdın başlangıcında anlaştıkları iltizam bedelini vermemesinin caiz olduğu ancak mültezimin yaptığı işe karşılık *ecr-i misli* hak ettiğine dair ifadelerle, ecr-mislin fetva mecmualarındaki icâre bahislerinde de yer alması, Akpınar'ın iltizamla icâre akdi arasında bir münasebet kurmasına neden olmuştur. Akpınar kurduğu bu münasebet neticesinde iltizamın bir tür icâre akdi olduğu ve mültezimin icâre bahislerinde geçen *ecîr-i hâsa* tekabül ettiği kanaatine ulaşmıştır.²⁶

Ona göre, mültezimle timarını iltizama veren sipahi arasında çıkan anlaşmazlıklarda fetvalar, sipahiyi korumaktadır. Ayrıca fetvalarda mültezime, belirlenen bedelin değil ecr-i mislin verilmesi gerektiğine hükmedilmesi, reayayı mültezimin tecavüzlerinden korumaktadır. Sonuç olarak, fetvalar bir girişimcilik olarak iltizama karşıdrlar ve mültezimler fıkıh terminolojisi açısından *ecîr* yani işçidirler, bu da onların vergi memurlarıyla neredeyse aynı mahiyette olduğunu göstermektedir. Akpınar'ın tespitleri hem incelediği fetvalar hem de onun incelemesinin kapsamı dışında kalan fetvalar dikkate alındığında ciddi problemler taşımakta ve yeniden değerlendirilmeyi gerektirmektedir.

Martha Mundy ve Richard Saumarez Smith, Osmanlı Suriye'sinde toprak hukuku ve mülkiyet ilişkilerindeki dönüşümü konu alan çalışmalarında²⁷ Şamlı

²⁵ Akpınar, *İltizam in the Fetvas of Ottoman Şeyhülislams*, 1.

²⁶ Akpınar, *İltizam in the Fetvas of Ottoman Şeyhülislams*, 67-71.

²⁷ Martha Mundy – Richard Saumarez Smith, *Modern Devlet'e Giden Yolda Mülk Siyaseti: Osmanlı Suriyesi'nde Hukuk, Yönetim ve Üretim*, çev. Süleyman Kızıltoprak (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2013).

müftülerin iltizamla ilgili fetvalarına da temas etmektedir. Johansen'in yukarıda aktardığımız, ulemanın iltizamı kınadığına dair tespitlerini Remlî ve İbn Âbidîn özelinde kabul eden Mundy ve Smith, Şamlı müftülerin ise iltizam konusunda onlardan daha az keskin olduğunu ifade eder. Ancak Muhibbüddîn (ö. 1011/1602), Abdurrahmân (ö. 1051/1641), Ali (ö. 1117/1706) ve Muhammed el-İmâdî (ö. 1125/1713) gibi Şam'da devlete bağlı müftülerin gelir toplama hakkının kiraya verilmesini gayrimeşru gördüklerini de ekler.²⁸ Mundy ve Smith, İstanbul müftülerinin ise iltizamı icâre değil vekâlet çerçevesinde gördüklerini belirtir ve bu durumu onların iltizamı meşrulaştırma konusunda daha açık konuştukları şeklinde yorumlar. İncelediği Şam müftülerinin iltizam için sabit bir doktrin ortaya koymamakla birlikte, şeyhülislamların -kendi ifadesiyle- *meşrulaştırdığı* yeni uygulamaları desteklemeyi açıktan reddetme yoluna pek gitmediklerini de vurgular.²⁹ Mundy ve Smith'in Arap topraklarındaki müftülerle, merkez müftülerinin iltizam yaklaşımlarını mukayese eden yaklaşımı literatürde ayrıcalıklı bir yerde dururken, iddialarını fikhî açıdan yeterince temellendirmedeği ve değerlendirmelerinin tartışılması gerektiği görülmektedir.

Malissa A. Taylor XVII. yüzyıl Şam'ında Osmanlı idaresini konu alan doktora tezinde³⁰ iltizamın meşruiyeti meselesine değinir. Khaled Abou El Fadl'ın makalesine referansla, iltizamın hükmü hakkında Osmanlı öncesinde bir ittifak meydana gelmediğini hatırlatan Taylor, Osmanlı iltizam uygulamasının şeriata aykırı olduğuna dair literatürdeki yaygın kanaatin Osmanlı fetva kaynakları dikkate alındığında problemli olduğunu savunmaktadır.³¹ Taylor, Mundy ve Smith'in iddialarını daha da ileri götürerek kendinden önceki literatürden tamamen ayırır. Osmanlı şeyhülislamlarının iltizamı bütün türleriyle caiz gördüklerini ve fetvalarda iltizamın şer'î açıdan tartışmalı bir uygulama olabileceğine dair tek bir ifadeye bile rastlanmadığını ileri sürmektedir. Dahası Taylor'a göre Şamlı müftüler de mîrî mukâtaaların iltizama verilmesi noktasında herhangi bir karşıt duruşa sahip değildirler,

²⁸ Mundy – Smith, *Mülk Siyaseti*, 47.

²⁹ Mundy – Smith, *Mülk Siyaseti*, 48.

³⁰ Malissa Anne Taylor, *Fragrant Gardens and Converging Waters: Ottoman Governance in Seventeenth-Century Damascus* (California: University of California-Berkeley, Graduate Division, Doktora Tezi, 2011).

³¹ Taylor, *Ottoman Governance in Seventeenth-Century Damascus*, 117.

onların tartışma konusu ettikleri husus sadece sipahilerin timarlarını kiraya vermelerinde söz konusu olan iltizamdır.³² Şamlı müftülerin fetvalarında mîrî mukâtaaların iltizama verilmesine dair bir veri olmamasına dayanan ve esasen Mundy ve Smith'in tespitlerini bir adım öteye taşıyan bu iddiaların doğruluğu sorgulanmaya açıktır.

Ulemanın iltizama dair yaklaşımlarına değinen yukarıda özetlemeye çalıştığımız İngilizce akademik üretim, iddiaları ve ulaştıkları sonuçlar açısından birbirlerinden ayrılırlar da en azından iltizamın ulemanın gündemine girdiğini göstermeleri noktasında birleşmektedirler. Ne var ki bu çalışmalar, bazı araştırmacılar tarafından değerlendirilmemiştir. Osmanlı'nın vergi tahsil yöntemlerindeki tercihlerini Avrupa'dakilerle mukayeseli olarak inceleyen Metin Çoşgel ve Thomas Micheli, çalışmalarında³³ vergi tahsil sürecinde temel olarak üç sözleşme tipi tespit eder: 1. Devletin vergiyi tahsil eden kişiyle tahsil ettiği verginin belirli bir oranını paylaştığı *ortaklık* sözleşmesi, 2. Tahsil edilecek vergi kaynağının değerine göre belirlenen bir miktarın vergiyi tahsil eden kişi tarafından devlete ödendiği *kira* sözleşmesi ve 3. Vergi tahsilindeki emeği karşılığında devletin vergiyi tahsil eden kişiye belirli bir maaş ödediği *iş* sözleşmesi.³⁴ İkinci maddede kategorize ettiği kira sözleşmesinin yaygın olarak iltizam şeklinde isimlendirildiğini belirten Çoşgel ve Micheli, böylece iltizamın hukukî mahiyetini tespiti noktasında yukarıda değerlendirilen çalışmaların çoğunluğuyla uyum arz etmektedir. Ancak, Osmanlı'da iltizama yönelik herhangi bir eleştiri meydana gelmediğini iddia etmesi açısından oldukça farklı bir noktada durmaktadır. Çoşgel ve Micheli'ye göre XVII. yüzyılda Avrupa, vergi tahsil yöntemleri arasında tercihte bulunurken birtakım kısıtlamalarla karşılaşsa da Osmanlı Devleti XIX. yüzyıla kadar herhangi bir dâhilî kısıtlamayla karşılaşmaksızın tercih ettiği vergi tahsil yöntemini işletirmiş³⁵ ve mezkûr üç farklı sözleşme türünden birini tercih etme hususunda hukukî bir kısıtlamayla

³² Taylor, *Ottoman Governance in Seventeenth-Century Damascus*, 117.

³³ Metin M. Çoşgel – Thomas J. Micheli, “Tax Collection in History: Public Institutions and Institutional Change in the Empire”, *XIV. International Economic History Congress* (Helsinki, 21-25 Ağustos 2006), (Erişim 7 Haziran 2021).

³⁴ Çoşgel – Micheli, “Tax Collection in History”, 4.

³⁵ Çoşgel – Micheli, “Tax Collection in History”, 30.

karşılaşmamıştır.³⁶ İslam Hukuku bu üç sözleşme türünün hiçbirini açık bir şekilde yasaklamamış ve birini diğerlerine üstün görmemiştir. Ulema da hukukî, iktisadî ve ahlaki ilkelere dayanarak bu konuda spesifik bir öneride bulunmamıştır. Ulema arasında Kadızâdeliler gibi birtakım gruplar zaman zaman iktisadî hayattaki birtakım uygulamalara karşı duruş sergilemişler de vergi tahsil süreci konusunda ciddi herhangi bir tartışma meydana gelmemiştir.³⁷ Ayrıca, vergi tahsili örfî hukukun konusu olup İslam Hukuku sultanı bu konuda serbest bırakmıştır. Dahası, ulemanın iktisadî çıkarlarının vergi konusunda sultanın çıkarlarıyla paralellik arz etmesi bu türden bir tartışmanın ortaya çıkma olasılığını oldukça düşürmektedir. Hukuk sistemi veya ulema sınıfı sultanın vergi tahsiline yönelik kararlarına karşı herhangi bir kısıtlayıcı duruş sergilememiştir.³⁸ Çoşgel ve Micheli'nin bu şekilde özetlenebilecek iddialarının bir kısmı, Osmanlı'nın XVI. asrın ortalarından itibaren iltizamı oldukça uzun bir süre boyunca uyguladığı dikkate alındığında geçerliymiş gibi görünse de iltizamın devlet tarafından bizzat uygulanmış olması onun şer'î açıdan birtakım mahzurlar taşımayacağı anlamına gelmez. Devletin iltizam yöntemini tercih etme hususunda kısıtlayıcı bir etkisi söz konusu olup olmaması meselesi bir yana, diğer çalışmalarda da temas edildiği üzere iltizama yönelik serdedilen birtakım fikhî ve ahlaki itirazlar var olduğu açıktır.

İltizamla ilgili fetvaların dikkatinden kaçtığı bir diğer araştırmacı Murat Çizakça'dır. O, herhangi bir fıkıh kaynağına veya fetva mecmuasına referansta bulunmadan iltizamı İslami ve faizsiz bir finansal enstrüman olarak takdim etmektedir.³⁹ Çizakça'ya göre hem Osmanlı öncesinde hem de Osmanlı'da İslam devletlerince kullanılan iltizam, *ribâ* ihtiva etmemekle birlikte İslam'ın diğer öğretilerine de aykırılık taşımamaktadır.⁴⁰ Çizakça bir başka çalışmasında⁴¹ ise önceki çalışmasından farklı olarak, Süleyman Kaya'nın yukarıda aktardığımız yaklaşımına

³⁶ Çoşgel – Micheli, “Tax Collection in History”, 32.

³⁷ Çoşgel – Micheli, “Tax Collection in History”, 32.

³⁸ Çoşgel – Micheli, “Tax Collection in History”, 32.

³⁹ Murat Çizakça, “Tax-Farming and Resource Allocation in Past Islamic Societies”, *Journal of King Abdulaziz University, Islamic Economics* 1 (1989), 76.

⁴⁰ Çizakça, “Tax-Farming and Resource Allocation”, 76.

⁴¹ Murat Çizakça, “Domestic Borrowing Without the Rate of Interest: Gharar and the Origins of Sukuk”, *Symposium on Sukuk Financial Instruments*, (Dubai, 3 Mayıs 2010).

benzer bir şekilde iltizamın garâr ihtiva ettiğini ifade eder. Ancak, iltizamın garâr yasağını ihlal etmesine rağmen İslam devletlerinde asırlarca kullanılmış olmasını, devletin gelirlerini nakde dönüştürme ihtiyacının ortaya çıkardığı *zaruret* sebebiyle izin verilmiş olabileceğiyle izah etmeye çalışmaktadır.⁴² Çizakça ne iltizamın garâr ihtiva ettiği tespitini yaparken, ne de ihtiva ettiği garâra rağmen zaruret sebebiyle caiz görüldüğünü iddia ederken tek bir fetva kaynağına atıfta bulunmamaktadır.

Sonuç olarak İngilizce literatürde doğrudan Osmanlı iltizam uygulamasının fikhî boyutlarına odaklanan müstakil bir çalışmanın mevcut olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak, çalışmaları içerisinde iltizamın fikhî boyutlarına dar bir alanda temas edenler mevcuttur. Bunlardan bir kısmı, değerlendirmelerinde herhangi bir fıkıh veya fetva kaynağına referansta bulunmamakta, bir kısmı sadece şeyhülislam fetvalarını veya sadece taşra müftülerinin fetvalarını kaynak olarak kullanmakta, nadirattan bir iki çalışma ise şeyhülislam fetvalarıyla taşra müftülerinin fetvalarını bir arada kullanmakla birlikte tafsilatlı değerlendirmelerde bulunmamaktadır. İngilizce çalışmalarda gözlemlenen kaynak kullanımındaki tercih farklılıkları ve fetvalara yönelik yorum çeşitliliği araştırmacıları birbirlerinden oldukça farklı sonuçlara ulaştırmaktadır. Bu ise ortaya çıkan farklı tespitler kümesinin her birinin yeniden değerlendirilmesini gerektirmektedir.

3. Arapça Literatür

Arapça literatürde, iltizamın şer'î boyutlarına odaklanan ve meşruiyetini sorgulayan sadece bir çalışma tespit edilebilmiştir. Mu'ath M. Abdeen'in, Yarmouk Üniversitesi'nde tamamladığı Osmanlı iktisat tarihine dair doktora tezinin⁴³ ilgili bölümünden genişletilerek yeniden üretilmiş hâli olduğu anlaşılan makalesi⁴⁴ Osmanlı iltizam uygulamasına dönemin ulehasının nasıl yaklaştığını ve iltizamın İslam hukuku

⁴² Çizakça, "Domestic Borrowing", 6.

⁴³ Mu'ath Mohammed Abdeen, *et-Târîhü'l-iktisâdi li'd-Devleti'l-Osmâniyye (1566-1924)* (Ürdün: Yarmouk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2017). İltizamın fikhî açıdan değerlendirildiği kısım için bkz. 91-99.

⁴⁴ Mu'ath Mohammed Abdeen – Qasem Mohammed Hammouri "İltizâmü'd-darâib fi'd-Devleti'l-Osmâniyye: Dirâse Târîhiyye Şer'îyye", *Journal of King Abdulaziz University, Islamic Economics* 29/3 (2016), 257-274.

açısından mahiyetini konu edinmiştir. Literatürde konuyla ilgili çalışmaların azlığına dikkat çeken Abdeen, Khaled Abou El Fadl ile Kürşad U. Akpınar'ın çalışmalarını zikrederek konu hakkında yalnızca iki İngilizce çalışmanın var olduğunu, bunların ise ilgili kaynakların derinlemesine bir tahlilini yapmaktan çok onları tercüme ederek yalnızca naklettiklerini belirtmektedir. Ona göre El Fadl'ın makalesi kabâle ve damân kavramlarının yalnızca anlamlarını araştırırken, Akpınar'ın makalesi ise sadece iltizama dair şeyhülislam fetvalarını aktarmakta, iki çalışma da iltizamın şer'î hükmünün ne olduğuna ve fukahânın hükme varırken hangi delillere dayandığına yeterince değinmemektedir.⁴⁵ Abdeen, iltizam hakkında fıkıh literatüründe iki ayrı görüş olduğunu öne sürer. Ona göre bunlardan ilki Remlî ve İbn Âbidîn'e ait iltizamın bir icâre akdi olduğuna dair görüş, diğeri ise Ebû Ya'lâ el-Ferrâ ve Mâverdî'ye ait olan iltizamın ücretli bir vekâlet akdi olduğuna dair görüştür.⁴⁶ Sunduğu bu iki görüşün de iltizamı bâtıl bir akid olarak addettiğini⁴⁷ ifade eden Abdeen, Akpınar'ın çalışmasına dayanarak şeyhülislamların da iltizamı bâtıl bir akid olarak gördüklerini iddia etmektedir.⁴⁸

Osmanlı iltizam uygulamasına dönemin ulemasının ne şekilde hüküm verdiğini ortaya koymayı hedefleyen çalışmanın, Osmanlı öncesinden ve Hanefî mezhebine mensup olmayan fakihlerin görüşleriyle Osmanlı döneminden iki Hanefî fakihin görüşlerini mukayesesine dayanan kurgusu baştan problemlidir. Odağını Osmanlı'dan kaçırarak bu yaklaşımın izleri çalışmanın sonuç kısmında da görülür. İltizamın, Abbâsîler'den Osmanlı'ya İslam devletlerinde yaygın bir şekilde kullanılmasına rağmen ulema nezdinde daima eleştirildiği sonucuna ulaşan Abdeen, Osmanlı'da iltizamın hangi hukukî çerçeve içerisinde ele alındığı sorusunu cevaplamamaktadır. Nitekim ona göre iltizam, tashihi kabil olmayan bâtıl bir akiddir. Ayrıca Akpınar'a referansla ulaştığı şeyhülislam fetvalarında da iltizamın batıl addedildiği görüşü, Akpınar'ın tezinden hareketle ulaşılabilecek bir sonuç değildir. Şeyhülislam fetvalarını detaylıca değerlendirmeyen yazarın İngilizce literatüre göre tek başarısı

⁴⁵ Abdeen – Hammouri, “İltizâmü'd-darâib”, 258.

⁴⁶ Abdeen – Hammouri, “İltizâmü'd-darâib”, 263.

⁴⁷ Abdeen – Hammouri, “İltizâmü'd-darâib”, 267-268.

⁴⁸ Abdeen – Hammouri, “İltizâmü'd-darâib”, 265.

Remlî ve İbn Âbidîn'in fetvalarını fikhî açıdan daha ayrıntılı bir şekilde ele almaktan ibarettir.

Bu çalışma ise mezkûr literatürden farklı olarak doğrudan iltizamın meşruiyeti meselesine odaklanmakta ve şu ana dek henüz yapılmayan bir şekilde iltizamla ilgili Osmanlı şeyhülislam fetvalarını Remlî ve İbn Âbidîn'in iltizam fetvalarıyla birlikte incelemektedir. Ayrıca fetvalardaki meseleler, fetvaların dayandığı Hanefî fûrû doktrini zemininde tahlil edilmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE MALÎ GELİRLERİN TAHSİL USULÜ OLARAK İLTİZAM UYGULAMASI

Bu bölümde ana hatlarıyla Osmanlı Devleti'nin klasik dönem malî gelirler düzeni ve bu gelirlerin tahsil yöntemi olarak iltizam sisteminin mahiyeti ve işleyişi tasvir edilecektir.

A. Osmanlı Devleti'nin Malî Gelirler Düzeni

Vergi kamu harcamalarının finansmanında en temel gelir kaynağıdır. Osmanlı'da malî gelirler düzeni merkezî hazine, timar (dirlikler) ve vakıflardan oluşmaktadır.⁴⁹ Malî gelirler düzenini oluşturan bu üç sektörün varlık kaynağı, “devletin toplam vergi hasılatının farklı harcama alanlarına tahsis edilmesi”dir.⁵⁰

Temel amacı merkezî hükümetin gelir ve giderlerine nezaret etmek olan merkezî hazine, havass-ı hümayûn veya havass-ı pâdişâhî adı altında toplanan vergi gelirlerine dayanmaktadır. Timar ise askerî zümreye belirli görev ve sorumluluklar karşılığında tahsis edilen ve doğrudan merkezî hazineye girmeyen kamu vergilerinden oluşmaktadır. Geniş anlamda timar, büyüklüklerine göre timar-zeâmet-has olarak sınıflandırılır. Toplumsal hizmetlerin ve kamu yatırımlarının finansmanını sağlayan vakıflar ise özerklik sahibi olmakla beraber, sultanların ve yüksek askerî zümre mensuplarının vakıfları, devlet hazinesi tarafından gerçekleştirmesi gereken gayelere tahsis edilmiş *irsâdî* vakıflar olarak merkezî hazine ile irtibatlıdır.⁵¹ Ömer Lütfi Barkan'ın neşrettiği 1527-1528 yılına ait bütçeye göre merkezî hazinenin (padişah hassı) malî gelir düzeni içerisindeki payı %51, dirliklerin (diğer haslar ve timar) %37, vakıfların ise %12'dir.⁵² Bu üç sektörden timar sektörünün payı XVII. yüzyılın ortalarına kadar genişlemiş, sonrasında ise yavaş yavaş daralmaya başlamıştır.⁵³

1. Merkezî Hazine

⁴⁹ Erol Özvar, “Osmanlılar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 9 Mayıs 2021).

⁵⁰ Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması* (İstanbul: Kitabevi Yay., 2018), 6.

⁵¹ Özvar, “Osmanlılar”.

⁵² Ömer Lütfi Barkan, “H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği”, *İstanbul İktisat Fakültesi Mecmuası* 1-4/15 (1953), 272-273.

⁵³ Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, 6.

Osmanlı Devleti'nde merkezî malî yapıyı merkezî hazine veya diğer adıyla hizâne-i âmire temsil eder. Bütçe kayıtları göz önünde bulundurulduğunda merkezî hazinenin gelir kaynakları esas olarak cizye, avâriz ve mukâtaadır. Gayrimüslim erkeklerden tahsil edilen cizye, altın veya gümüş olarak tahsil edilir ve başka bir sektöre bırakılmadan doğrudan merkezî hazineye aktarıldı. Düzenli bir gelir kaynağı olmayan avâriz, ihtiyaç dönemlerinde devletin halka yüklediği vergilerdir. Avâriz da başka bir sektöre bırakılmayıp doğrudan merkezî hazineye aktarılır ve hem para hem de mal veya hizmet olarak da tahsil edilebilir niteliktedir.⁵⁴ Merkezî hazinenin üçüncü gelir kaynağı mukâtaa ise her türlü iktisadî faaliyetten alınan gelirleri ihtiva eden vergi birimlerini ifade eder.⁵⁵ Cizye ve avârizin aksine mukâtaanın tamamı doğrudan merkezî hazineye aktarılmaz, bir kısmı timar ve vakıf sektörleriyle bölüşülürdü. Bu bölüşümdeki temel kriter ise mukâtaanın nakde dönüştürülebilirliği idi. Doğrudan nakde dönüştürülebilirler merkezî hazineye, nakde dönüştürülebilirliği daha az olanlar ise timar ve vakıf sektörüne bırakılırdı.⁵⁶ Ordu ve bürokrasinin maaşları, askerî kurumların giderleri ve saray masrafları merkezî hazinenin gelirleriyle karşılanırdı. Bunlar arasında en önemli gider kalemi ise *mevâcib* veya *ulûfe* denilen, asker ve memurlara üç ayda bir ödenen maaşlardır.⁵⁷

2. Timar (Dirlikler)

Timar, devlete ait mîrî toprakların askerî ve idarî gayelerle tahsisini ifade eden dirlik anlamına gelmektedir.⁵⁸ Devletin kendisine ait bir takım vergi gelirlerini vazifelerinin karşılığı olarak askerî sınıfa tahsis ettiği timar sistemi, Osmanlı Devleti'nin askerî ihtiyaçlarını karşılamak üzere inşa ettiği bir toprak ve vergi düzenidir.⁵⁹ Selçuklu iktâ' sisteminin bir devamı olarak kabul edilen timâr sistemi,

⁵⁴ Özvar, "Osmanlılar".

⁵⁵ "Mukâtaa, "devlete ait bir kısım vergi ve resimlerin belirli bir meblağ karşılığında iltizama verilmesi" mânasından zamanla "iltizamın konusu olan vergi birimi" anlamına doğru kaymıştır." Mehmet Genç, "Mukâtaa", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 9 Mayıs 2021).

⁵⁶ Özvar, "Osmanlılar".

⁵⁷ Özvar, "Osmanlılar".

⁵⁸ Halil İnalcık, "Timar", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 9 Mayıs 2021).

⁵⁹ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, 14.

temelde zirai bir ekonomi olan Osmanlı ekonomisinin esası olarak görülmektedir.⁶⁰ Osmanlı malî düzeniyle ordu düzeni arasında kuvvetli bir irtibat bulunmaktadır. Özvar, Osmanlı ordu düzenini genel olarak şöyle özetlemektedir:

Osmanlıda devletin idari teşkilatlanması eyaletler üzerine bina edilmişti. Eyaletler ise, taşra teşkilatının temel birimi olan sancaklardan oluşurdu. Eyaletler Osmanlı ordu düzenine göre şekillenmişti. Osmanlı ordusunu, basit olarak, merkezde kapıkulu askerleriyle eyaletlerdeki sipahiler meydana getirirdi. Eyaletlerdeki sipahiler bir savaş durumunda bağlı bulundukları sancakbeylerinin etrafında toplanırlar, sancakbeyleri de bağlı oldukları beylerbeylerinin komutasına girerlerdi.⁶¹

Bu düzen çerçevesinde merkezde bulunan kapıkulu askerlerinin maaşlarının finansman kaynağı yukarıda da ifade edildiği üzere merkezî hazine iken, eyalet askerleri olan sipahilerin finansman kaynağı timardı. Timar sistemi sayesinde devlet, pek çok resmî görevliye nakdî maaş ödemiordu ve böylece birçoğu aynı olarak toplanan vergilerin merkeze nakledilmesi ve nakde dönüştürülmesi gibi külfetlerden kurtulmuş oluyordu.⁶²

Osmanlı'da zirai toprakların devletin mülkiyetinde olduğu benimsenmişti. Mîrî olarak adlandırılan bu toprak düzeni çerçevesinde, özel mülkiyet statüsündeki bir bahçenin bile sabanla ziraat yapılması söz konusu olduğunda kânunen mîrî hâle geleceği belirlenmişti.⁶³ Timar gelirleri de esas olarak tarımsal üretimden alınan şer'î vergilere yani aynı olarak toplanan öşür (*harâc-ı mukâseme*) ve nakdî olarak toplanan çift akçesine (*harâc-ı muvazzaf*) dayanmaktadır. Dolayısıyla timar sistemi hukukî açıdan, toprağın rakabesine sahip devletin, intifâ hakkı sahibi olan köylülerin vereceği vergileri sipahilere tahsis etmesidir.⁶⁴

Timar, vergi gelirlerinin büyüklüklerine göre kendi içerisinde timar-zeâmet-has kategorilerine ayrılır. Bu kategoriler arasında -dar anlamıyla- timar, eyalet askeri olan sipahilere tahsis edilen ve geliri 20.000 akçeden az olan dirlikleri ifade

⁶⁰ Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yay., 2016), 416.

⁶¹ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, 14.

⁶² Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, 237.

⁶³ Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, 416.

⁶⁴ Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, 425.

etmektedir. Geliri 20.000 akçe ile 100.000 akçe arasında olan dirlikler zeâmet olarak isimlendirilip orta rütbeli askerlere tahsis edilirken, geliri 100.000 akçeden fazla olanlara has denilmekte ve yüksek rütbeli askerlere tahsis edilmekteydi. Has gelirleri kendi içinde havass-ı hümayun ve havass-ı ümera olarak iki kategoriye ayrılmaktadır. Havass-ı ümera, vezirlere, paşalara, beylerbeylerine, sancak beylerine tahsis edilirdi. Havass-ı hümayun ise padişaha ait olarak doğrudan merkezî hazineye veya merkezî hazinenin harcama alanların tayin edilen gelir kaynağıdır ki bu açıdan diğerlerinden kategorik olarak farklıdır.⁶⁵

3. Vakıflar

Osmanlı Devleti'nde kamu yatırım harcamaları, hazineden herhangi bir para çıkışı yaşanmadan vakıflar tarafından karşılanırdı. Vakıf, “bir malın mâliki tarafından dinî, içtimaî ve hayrî bir gayeye ebediyen tahsisi” sonucu kurulan hayır müesseselerini ifade eder.⁶⁶ Vakıf sisteminin fonksiyonu esasen eğitim, sağlık, sosyal yardım, bayındırlık ve diyanet hizmetlerinin finansmanını sağlamaktır.⁶⁷ Vakıf kavramı hem finanse edilen hayır kurumunu hem de bu hayır kurumunu finanse eden gelir kaynağını karşılamaktadır. Câmi, medrese, hastahâne ve kervansaray gibi kurumlara *müessesat-ı hayriye*, bu kurumların finanse edildiği arazi, dükkân gibi gelir kaynaklarına ise *asl-ı vakf* denilmektedir.⁶⁸

Vakıf işlemi esasen mülk arazi veya mülk gayrimenkulün üzerinde gerçekleşir ki bu *sahih vakıf* olarak isimlendirilmektedir. Bununla birlikte, asl-ı vakfın mülk değil mîrî yani devlete ait olduğu *gayr-i sahih* vakıflar da bulunmaktadır.⁶⁹ İrsâdî vakıflar olarak da isimlendirilen bu vakıflar kuru devlete ait arazinin kuru mülkiyetinin yine devlette kalarak, kamu otoritesi tarafından gelirlerinin hazinenin harcama kalemlerinden birine tahsis edilmesiyle meydana gelirler.⁷⁰ İrsâdî vakıfların

⁶⁵ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, 14-15.

⁶⁶ Hacı Mehmet Günay, “Vakıf”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 9 Mayıs 2021).

⁶⁷ Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, 444.

⁶⁸ Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, 445.

⁶⁹ Günay, “Vakıf”.

⁷⁰ Ahmet Akgündüz, “İrsâdî Vakıf”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 9 Mayıs 2021).

Osmanlı'da geniş bir uygulama alanı bulunmaktadır. Nihayetinde irsâdî birer vakıf olan selâtîn vakıfları, Osmanlı'da kurulan vakıflar arasında en önemli paya sahiptir.⁷¹ Devlet hazinesi tarafından gerçekleştirilmesi gereken eğitim, sağlık vb. gibi hizmetler için Osmanlı'da hazineden harcama yapılmaz, bu hizmetlerin finansmanı vakıflar tarafından sağlanırdı. XVI. yüzyılın ikinci çeyreğinde Osmanlı malî gelirler düzeni içerisinde yaklaşık %12'lik bir paya sahip olan vakıflar,⁷² merkezî hazine ve timardan sonra Osmanlı malî gelirlerin üçüncü bileşenidir ve tımar gibi merkezî hazineden ayrı özerk bir yapıya sahiptir.⁷³ Mîrî arazi hükümlerine tabi olan irsâdî vakıfların gelirleri de mîrî arazide gerçekleşen zirai faaliyetlerden alınan zirai vergilerdir.

B. Gelir Tahsil Yöntemi ve İç Borçlanma Aracı Olarak İltizam

1. İltizamın Mahiyeti ve İşleyişi

Vergi gelirlerinin devlet tarafından tahsil edilmesinde temelde iki yöntem bulunmaktadır. Devlet maaşlı memurlarıyla vergi gelirlerini doğrudan tahsil edebilir veya vergi gelirlerinin tahsil sürecini özel şahıslara belirli şartlar çerçevesinde devredebilir. Osmanlı Devleti'nde ilk yöntem *emanet* ikincisi ise *iltizam* olarak isimlendirilmiştir.⁷⁴ Vergilerin toplanma hakkının belirli bir meblağ karşılığında bir şahsa devredilmesi için iltizamdan başka *mukâtaa* kavramı da kullanılmıştır.⁷⁵ İltizam, zirai ekonominin hâkim olduğu modern öncesi dönemde özellikle gelirlerin merkeze iletilmesinin kolay olmadığı, geniş topraklara hükmeden imparatorluklarda yaygın bir şekilde kullanılan bir vergi tahsil yöntemidir.⁷⁶ İltizama Bizans'ta *locatio*, Abbâsiler'de *damân* ve *kabâle* adı altında rastlanılmaktadır.⁷⁷

⁷¹ Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, 237.

⁷² Bu rakam sadece bazı emlak ile sadece toprak vakıflarını temsil etmektedir. bkz. Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, 447.

⁷³ Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, 237.

⁷⁴ Mehmet Genç, "Osmanlı İltizam Rejimi ve Değişimleri", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları* 1 (Ocak 2002), 176.

⁷⁵ Mehmet Genç, "Mukâtaa".

⁷⁶ Mehmet Genç – Erol Özvar, *Osmanlı Ekonomisine Dair Konuşmalar – I* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021), 40.

⁷⁷ Mustafa Demirci, *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi* (İstanbul: Kitabevi Yay., 2003), 408-423; Cengiz Kallek, "Kabâle", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 9 Mayıs 2021).

İltizam yönteminde devlet, gelecekte tahsil edeceği ağırlıklı olarak aynı vergilerin tahsili sürecini belirli bir bedel karşılığında belirli bir dönem için mültezime bırakıyor, mültezim ise yüklendiği bu işten mümkün olduğu kadar yüksek kâr etmeyi hedefleyerek devlete ödemek üzere anlaştığı bedelden daha fazlasını vergi kaynağından elde etmeye çalışıyordu. Mültezim, topladığı aynı ürünlerini pazarda nakde çevirerek devlete, anlaştıkları bedeli nakdî olarak ödüyordu.⁷⁸ Böylece, iltizam devlete, zirai ekonominin gelir akışıyla devletin harcama ihtiyaçları arasındaki uyumsuzluğu aşma imkânını veriyordu.⁷⁹

İltizam süreci ihaleye açılan vergi kaynaklarının bulunduğu bölgede birbirleriyle rekabet hâlinde olan iltizam taliplilerinin kadı veya en yüksek maliye yetkilisine yapılan müracaatlarıyla başlamaktadır. Müracaat sırasında aday, ödeyeceği miktarı, bu miktarın ne kadarını peşin olarak ödeyeceğini, kendisine kefil olan kişilerin isimlerini ve kefillerinin kefil oldukları miktarları belirtirdi. En yüksek rakamı teklif eden adayın ödeme gücü ve kefillerinin kefâlete konu olan rakamı ödeyip ödeyemeyeceği kadılar tarafından tetkik edildikten sonra, teklif merkeze arz edilir ve İstanbul'un da gerekli incelemelerinin akabinde teklifi onaylamasıyla iltizam sözleşmesi oluşmuş olurdu. Merkezin onayının ardından mültezime iltizam sözleşmesinin detaylarını ihtiva eden bir berat hazırlanır ve gönderilirdi. Mültezim beratın kendisine ulaşmasından sonra vergilendirme işine başlayabilirdi.⁸⁰

İltizam ihalesine girme imkânı, reaya ve askerî, Müslüman ve gayrimüslim fark etmeksizin herkese açıktı. XVI. yüzyılın başından XVII. yüzyılın başlarına kadar gayrimüslimlerin mültezimlerin sayısı artış göstermiş olmasına rağmen, Müslüman mültezimler sayı olarak her zaman çoğunluğunu korumuştur.⁸¹ İltizam sözleşmeleri ekseriyetle üç yıllık yapıldı. Bu üç yıllık süreye *tahvil* denilmektedir. Bununla birlikte, birkaç tahvil için (örn. dokuz veya on iki yıl) akdedilen iltizam sözleşmeleri

⁷⁸ Şevket Pamuk, taşrada toplanan aynı vergilerin pazarda nakde çevrildikten sonra ortaya çıkan büyük meblağın merkeze aktarılmasındaki zorluk sebebiyle, mültezimlerin süftece ve polîçe kullandıklarını belirtmektedir. Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2021), 82.

⁷⁹ Genç – Özvar, *Osmanlı Ekonomisine Dair Konuşmalar – I*, 97.

⁸⁰ Genç, “İltizam”.

⁸¹ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, 20-21.

de bulunmaktadır. Sözleşme kaç yıllık yapılırsa yapılsın, mültezimin her yıl *kıstelyevm* denilen sözleşme süresinin tamamı için belirlenen miktarın bir yıla denk düşen kısmını ödeme ve her yılı ayrı ayrı kapatma zorunluluğu vardı. Bunun dışında mültezim, sözleşme başlangıcında kıstelyevmin %5'i ile %50'si kadar hazineye peşin bir ödeme yapardı. İltizam sözleşmesi her ne kadar belirli bir süre için akdedilmiş olsa da devlet vergi kaynağı için daha yüksek miktar ödeme teklifinde bulunan bir kişi bulunduğu takdirde, vergi kaynağı uhdesinde olan mültezim aynı rakamı ödemeyi kabul etmezse, vergi kaynağı eski mültezimden alınıp yeni mültezime devredilirdi. Eski mültezimden vergilendirme yaptığı süre göz önüne alınarak ödemesi alınırdı, eğer başlangıçta verdiği peşin bu miktarı aşıyorsa, aşan miktar mültezime iade edilirdi.⁸²

2. İltizamın Yaygınlaşması

Osmanlılar vergi tahsili yöntemi olarak hem emaneti hem de iltizamı kullanmıştır. Bununla birlikte iltizam yöntemi emanete göre zaman içerisinde giderek yaygınlaşmıştır.⁸³ Mehmet Genç, iltizamın Osmanlı'da ilk defa ne zaman uygulanmaya başladığını belirlemenin, Osmanlı'da uygulanan timar, devşirme, malikâne, para vakıfları gibi diğer temel kurumların başlangıçlarını belirlemek kadar zor olduğunu ifade eder.⁸⁴ Bu zorluğun sebebini ise kaynak yetersizliğinden daha çok Osmanlı sisteminin karakteristiklerinde görür.⁸⁵ Ahmet Tabakoğlu iltizam yönteminin Fatih döneminde sistemleştirildiğini ifade eder.⁸⁶ Genç'e göre de iltizama ait ilk örneklerle XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren rastlanabilmektedir. Ancak Genç, bu ilk örneklerde gözlemlenen gelişmişliğin, uygulamanın tarihinin daha da geriye gittiğini gösterdiğini belirtir.⁸⁷

⁸² Genç, "İltizam".

⁸³ Genç, "Osmanlı İltizam Rejimi ve Değişimleri", 176.

⁸⁴ Genç, "Osmanlı İltizam Rejimi ve Değişimleri", 176.

⁸⁵ "İmkânsızlık, kaynak yetersizliğinden çok, Osmanlı sisteminin pragmatik, esnek ve âdeta deneme yanılma metodu ile kurumlarını oluşturmaktan ve bir kere oluşturduktan sonra çok yavaş değiştirmesinden kaynaklanan bir özellik olarak kaydedilmelidir. İltizam da aynı özelliği paylaşır." Genç, "Osmanlı İltizam Rejimi ve Değişimleri", 176.

⁸⁶ Tabakoğlu iltizam yönteminin toprakta ilk defa Rum Mehmed Paşa'nın (ö. 879/1474[?]) sadrazamlığı döneminde başladığını aktarmaktadır. Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, 333.

⁸⁷ Genç, "Osmanlı İltizam Rejimi ve Değişimleri", 176.

İltizam, Osmanlı'nın erken dönemlerinden itibaren var olmakla beraber uygulama alanı oldukça sınırlı kalmıştır.⁸⁸ İltizamın bir vergi toplama yöntemi olarak yaygınlaşması XVI. asrın ortalarından itibaren dir. İltizam, Baki Çakır'a göre yüzyılın başlarında Akdeniz ülkelerinde görülen nakit darlığının yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı'da da görülmesinin neden olduğu malî sıkıntının sonucunda Rüstem Paşa'nın (ö. 968/1561) sadrazamlığının birinci döneminde (1544-1553) yaygınlaşmıştır.⁸⁹ Çakır, iltizamın yaygınlaşmasının akabinde hazinenin gelir-gider farkında ciddi bir artışın söz konusunu olduğuna dikkat çeker. Ancak 1567'ye kadar süren bu artış yüzyılın sonuna doğru giderek azalmıştır.⁹⁰

XVI. yüzyılda gözlemlenen malî sıkıntının nedenlerinden birisi Batı Avrupa kaynaklı fiyat devrimidir.⁹¹ Malî bunalımın nedenlerinden bir kısmı ise Osmanlı'da XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaşanan bir takım iktisadî, askerî ve teknolojik gelişmelerle ilgilidir.⁹² XVI. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Osmanlı topraklarının hızlı genişleme süreci sona ermiştir. Önceki dönemlerdeki hazineye gelir getiren yeni toprakların elde edilmesiyle sonuçlanan savaşlar yerini uzun süren ve hazinenin giderlerini arttıran İran ve Avusturya ile yapılan savaşlara bırakmıştır. Ayrıca hızla değişen savaş teknolojisi; ok, yay, kılıç kullanan sipahilerden oluşan geleneksel Osmanlı ordusunun düzeninde değişimlere neden olmuştur. XVI. yüzyılın ikinci yarısında Avusturyalılarla yapılan savaşlarda ateşli silahlarla donanmış piyadeler karşısında sipahiler etkisiz kaldılar.⁹³ Bu duruma karşı alınan tedbirler kapsamında Osmanlı ordusunda ateşli silah kullanan ve merkezî hazineden maaş alan yeniçeri sayısı ciddi oranda arttı. 1550 yılında yaklaşık 13 bin, 1574 yılında 21.094 olan yeniçeri sayısı XVI. yüzyılın sonunda 38 bine, XVII. yüzyılın başlarında 1609'da ise

⁸⁸ Genç – Özvar, *Osmanlı Ekonomisine Dair Konuşmalar – I*, 39.

⁸⁹ Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi* (İstanbul: Kitabevi Yay., 2003), 36.

⁹⁰ Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi*, 36-38.

⁹¹ Şevket Pamuk, *Osmanlı – Türkiye İktisadî Tarihi* (İstanbul: İletişim Yay., 2021), 119. Fiyat devrimi ile, XVI. yüzyılın başından XVII. yüzyılın ortalarına kadar Batı ve Güney Avrupa'da fiyatların XVI. yüzyıl öncesi ile kıyaslandığında oldukça hızlı bir artış eğiliminde olması kastedilmektedir. Pamuk, *Osmanlı – Türkiye İktisadî Tarihi*, 105.

⁹² Pamuk, *Osmanlı – Türkiye İktisadî Tarihi*, 119.

⁹³ Pamuk, *Osmanlı – Türkiye İktisadî Tarihi*, 119; Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, 15.

47.033'e yükseldi.⁹⁴ Artan yeniçeri sayısının karşısında sipahi sayısı ise ciddi oranda düşüyordu. I. Süleyman (hs. 1520-1566) döneminde en az 87 bin olduğu tahmin edilen sipahi sayısı XVII. yüzyıl başlarında 45 bine, 1630'larda ise 8 bin civarına düşmüştü.⁹⁵ XVII. yüzyılda girilen uzun süren savaşlar maaşlı asker sayısının daha da artmasına neden oldu. II. Viyana seferi öncesinde 1669-1670'te kapıkulu sayısı 94.999'a, sefere çıkılmasından birkaç sene sonra 1687-1688'de ise 131.693'e yükselmiştir. Yükselen maaşlı asker sayısının hazineye bindirdiği yük, XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleşen kısa aralıklı 5 taht değişimi için ödenmesi gereken cülûs bahşişleri ile daha ileri bir seviyeye ulaşmıştır.⁹⁶

Ateşli silah kullanan maaşlı yeniçerilerin sayısındaki ciddi artışın hazineye getirdiği yükün karşısında hazinenin gelir kaynaklarında herhangi bir değişme gerçekleşmemesi, yüzyılın sonlarına doğru bütçe açıklarının oluşmasına neden olmuştur.⁹⁷ Meydana gelen bütçe açıklarının sonucunda XVI. yüzyılın sonlarından itibaren iltizamın alanı daha da genişlemiş ve XVII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren iltizam başında alınan peşin uygulamasının yaygınlaşması ve miktarının da artmasıyla iltizam bir iç borçlanma uygulaması hâline gelmiştir.⁹⁸ Merkezî hazinenin en büyük gider kalemini oluşturan üç ayda bir ödenen yeniçeri maaşlarının (*mevâcib*) ödenebilmesi için maaşların üç ayda bir hazineye birikmesi gerekiyordu. Mukâataaların iltizama verilmesi ve bilhassa iltizamdan alınan peşinler sayesinde devlet, zirai ekonominin ihtiva ettiği mevsimsel dalgalanmalar ve mahsulün nakde çevrilip hazineye aktarılması gibi zorlukları aşarak, acil nakit ihtiyacını karşılayabiliyordu.⁹⁹

Maaşlı yeniçerilerin orduda öne çıkması ve sipahilerin eski konumlarını kaybetmesi, askerî düzenle kuvvetli irtibatları olan malî organizasyonda da değişimlere neden olmuştur. Merkezî hazinenin artan giderleri karşısında, yeni gelir

⁹⁴ Pamuk, *Osmanlı – Türkiye İktisadî Tarihi*, 119-120; Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, 15.

⁹⁵ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, 15-16.

⁹⁶ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, 17-19.

⁹⁷ Genç – Özvar, *Osmanlı Ekonomisine Dair Konuşmalar – I*, 36.

⁹⁸ Genç – Özvar, *Osmanlı Ekonomisine Dair Konuşmalar – I*, 97; Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, 20.

⁹⁹ Genç – Özvar, *Osmanlı Ekonomisine Dair Konuşmalar – I*, 39-40.

kaynağı oluşturmak adına, artık ordu içinde önemi azalan sipahilere verilen dirlikler - bilhassa geliri yüksek olan timar ve zeâmet toprakları- mukâtaa hâline getirilerek merkezî hazineye dâhil edilmiştir.¹⁰⁰ Bununla birlikte, iltizamın uygulama sahası havass-ı hümayuna ait mukâataalarla sınırlı değildir. Nakit ihtiyacı olan sipahiler de timarlarını iltizama vermeyi tercih ediyor, büyük şehirlerde özellikle İstanbul'da başka mesleklerle iştigal ediyordu.¹⁰¹ Merkezî hazine ve timar sektörünün dışında, vakıfların da topraklarını iltizama verdiği görülmektedir. Nakit sıkıntısı çeken vakıflar, arazilerinin bir sonraki yıla ait gelirlerini tahsil etme hakkını mültezimlere devrederek, karşılığında nakit para alıyorlardı.¹⁰² Doğan Yörük de Lârende kazası özelinde yaptığı araştırmanın sonucunda iltizamın XVI. yüzyılda yalnızca hazineye ait mukâataalarda değil, yüksek rütbeli askerlere verilen haslarda, subaşılar verilen zeâmetlerde, sipahilere verilen timarlarda, vakıflarda hatta özel mülklerde dahi yaygın bir şekilde uygulandığını tespit etmektedir.¹⁰³ Yakup Akkuş da İstanbul kadı sicilleri üzerine yaptığı inceleme sonucunda timarlarda iltizamın yoğun bir şekilde uygulandığını ortaya koymaktadır.¹⁰⁴

Devlet, sipahiler ve vakıf mütevellileri nakit ihtiyacı sebebiyle gelirlerini iltizama verirken, mültezimler de kâr etme hedefiyle gelir kaynaklarını iltizama almaya ciddi bir talep göstermektedir. Özellikle XVI. yüzyılda tarımsal ürünlerin fiyatlarında gözlemlenen artışın, diğer sektörlerle göre daha hızlı oluşu, zirai gelir kaynaklarını mültezimler açısından çekici kılmıştır. Bu enflasyonist ortamda mültezimler tahsil ettikleri zirai mahsulleri, yerel pazarlarda tüccarlara giderek artan fiyatlarla satıyorlardı.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Pamuk, *Osmanlı – Türkiye İktisadî Tarihi*, 120 ve 146; Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, 336-337 ve 439; Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi*, 42.; Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, 20.

¹⁰¹ Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, 337.

¹⁰² Süleyman Kaya, *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003), 48-49.

¹⁰³ Doğan Yörük, “XVI. Yüzyılın Ortalarında İltizam Sisteminin Yaygınlığı: Lârende Kazası Örneği”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 47 (Aralık 2019), 235.

¹⁰⁴ Yakup Akkuş, “Timar Sistemi İçerisinde İltizam Yönteminin Kullanılması: İstanbul Kadı Sicilleri Üzerinden bir Tartışma (16.-19. Yüzyıllar)”, *Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu VII* (İstanbul, 3-5 Mayıs 2019).

¹⁰⁵ Pamuk, *Osmanlı – Türkiye İktisadî Tarihi*, 124.

İltizam sisteminde peşin uygulamasının genişlemesi, iltizam vadelerinin kısılması ve bir yıllık iltizamların yaygınlaşmasıyla sonuçlandı. Bu ise, peşinini çıkarıp kâr elde etmek isteyen mültezimlerin reayaya yönelik baskılarını arttırıp vergi kaynaklarının tahrip olmasına neden olmuştu. Mültezimlerin, iltizama aldıkları vergi kaynaklarının henüz vade dolmadan daha yüksek peşin teklif eden başka mültezimlere verilmesi ise mültezimlerin talebini kırıyordu.¹⁰⁶ XVII. yüzyılın sonlarında sıklıkla karşılaşılan bu durumun sonucunda devlet, hem vergi kaynağını tahrip olmaktan korumak hem de iltizam talebini teşvik etmek amacıyla, 1695 tarihli bir fermanla *malikâne* uygulamasına başvurdu.¹⁰⁷ Malikâne uygulamasıyla devlet mukâataaları *kayd-ı hayat* şartıyla, süresiz bir şekilde iltizama veriyordu. Malikâne sisteminde vergi toplama hakkı, yapılan müzayedede *muaccele* adı verilen peşin meblağ için en yüksek rakamı teklif eden kişiye verilirdi.¹⁰⁸ Malikâne sahiplerinin çoğunluğu vergi kaynağıyla bizzat ilgilenmek yerine, vergilendirme sürecini alt mültezimlere devrederek yönetirlerdi.¹⁰⁹

XVI. yüzyılın ortalarından XIX. yüzyılın ortalarına kadar, vergi toplama hususunda tercih baskın bir şekilde iltizamdan yanaydı. İltizama almaya yönelik talebin olmadığı veya ilk defa vergilendirilecek yerler dışında *emanet* çok nadir uygulanan bir yöntem hâline geldi.¹¹⁰ Ancak 1839 tarihli Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile iltizam yönteminin kaldırılmasına karar verildi.¹¹¹ 1840'ta iltizam yöntemi kaldırılıp yerine emanet yöntemi uygulamaya konuldu. Genç'e göre iltizamın kaldırılmasının arkasındaki temel motivasyon iltizamın hem halk hem de hazine üzerinde meydana getirdiği yükü hafifletmektir.¹¹² Bununla birlikte emanet usulünün uygulanmasındaki başarısızlık sebebiyle 1842'de gümrüklerde, 1843'te ise zirai kesimde tekrar iltizam yöntemine dönmüştür.¹¹³ 1843'ten sonra iltizam yönteminin ıslahına yönelik çeşitli girişimlerde bulunulmuş ancak iltizam tamamen kaldırılmadan

¹⁰⁶ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, 21.

¹⁰⁷ Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, 22.

¹⁰⁸ Mehmet Genç, "Mâlikâne", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 9 Mayıs 2021).

¹⁰⁹ Genç, "Mâlikâne".

¹¹⁰ Genç, "Osmanlı İltizam Rejimi ve Değişimleri", 178-179.

¹¹¹ Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda iltizam "âlât-ı tahrîbiyyeden olup hiçbir vakitte semere-i nâfiası görülmeyen iltizâmât usûl-i muzırrası" şeklinde tavsif edilmektedir. Genç, "İltizam".

¹¹² Genç, "Osmanlı İltizam Rejimi ve Değişimleri", 183.

¹¹³ Genç, "Osmanlı İltizam Rejimi ve Değişimleri", 183.

Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar varlığını sürdürmüştür. İltizam uygulamasının tamamen kaldırılması ancak Cumhuriyet'ten sonra, 1925'te aşar vergisinin kaldırılmasıyla birlikte gerçekleşmiştir.¹¹⁴

3. XVI.-XVII. Yüzyıl Osmanlı Siyasetnâmelerinde İltizam

Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyılın ortalarından itibaren iktisadî ve askerî alanda meydana gelen dönüşümler, XVI. ve XVII. yüzyılda telif edilen siyasetnâme türü eserlere konu olmuştur. Bu dönemde telif edilen siyasetnâme eserleri önceki dönemlerde telif edilen geleneksel siyasetnâmelere birtakım farklılıklar ihtiva etmektedir.¹¹⁵ İlk örnekleri hicrî 1. asra kadar geri giden İslam siyasetnâme literatürü, devlet yönetiminin temel ilkeleri, devlet başkanının sahip olması gereken vasıflar ve hükümdarın Allah'a ve halka karşı sorumlulukları gibi konuları içermektedir.¹¹⁶ Sadrazam Lütfî Paşa'nın (ö. 970/1563) *Âsafnâme*'sinin başını çektiği Osmanlı siyasetnâme literatürü ise klasik siyasetnâme literatürünün temel özelliklerini taşımakla beraber, ortaya çıktığı dönemin güncel meselelerine etraflıca temas etmesi ve müşahade edilen bozulmalara yönelik yaptığı eleştiriler ve önerilerle temayüz etmektedir.¹¹⁷

Âlim, devlet adamı ve bürokratlar tarafından telif edilen bu eserlerde dikkat çekici bir husus da iltizam uygulamasına yöneltelen eleştirilerdir. Hem iltizam hem iltizamı yaygınlaştırması sebebiyle Sadrazam Rüstem Paşa (ö. 968/1561), XVI. asrın ortalarından itibaren iltizamın yaygınlaşmasının akabinde telif edilen Lütfî Paşa'nın *Âsafnâme*'sinde, Gelibolulu Mustafa Âli'nin (ö. 1008/1600) *Nushatü's-Selâtin*'inde, *Koçi Bey Risalesi*'nde, Kâtib Çelebi'nin (ö. 1067/1657) *Düstûrü'l-amel*'inde ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın (ö. 1129/1717) *Nesâyihü'l-vüzerâ ve'l-ümerâ*'sında doğrudan veya dolaylı olarak çeşitli açılardan tenkit edilmiştir.¹¹⁸

¹¹⁴ Genç, "Osmanlı İltizam Rejimi ve Değişimleri", 184.

¹¹⁵ Coşkun Yılmaz, "Siyâsetnâme", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 9 Mayıs 2021).

¹¹⁶ Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyâsetnâme", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 9 Mayıs 2021).

¹¹⁷ Coşkun Yılmaz, "Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları ile İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnâmeler", *Türkiye Literatür Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2003), 300.

¹¹⁸ Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi*, 38.

Lütfi Paşa kendisinden sonra gelecek vezirlere rehberlik etmek üzere telif ettiği *Âsafnâme*'sinin hazinenin idaresi ve maliye meseleleriyle ilgili bölümünde, maaşlı asker sayısı ile hazinenin durumu arasındaki ilişkiye dikkat çeker. Hazinenin gelirlerinin giderlerinden daima fazla olması gerektiğini ifade eden Lütfi Paşa, bunun için maaşlı asker sayısının 12.000'i geçmemesi gerektiğini belirtir.¹¹⁹ Lütfi Paşa iltizamı doğrudan tenkit etmez ancak mukâataaların iltizama verilmesi yerine emanet yöntemini tavsiye eder.¹²⁰ Fakat, sadrazam ve başdefterdarın hangi yöntem devlete daha faydalı ise onu uygulaması gerektiğini de vurgular.¹²¹

Gelibolulu Mustafa Âli, zamanında kanunsuz olarak ortaya çıkan karışıklıkların sebeplerinden biri olarak makam ve mevkilerin iltizamla verilmesini de sayarak, iltizamı eleştirmektedir.¹²² Mültezimlerin, iltizama aldıkları bölgenin halkına yaptıkları zulmü eleştiren Mustafa Âli, fazla gelir elde etmek için tercih edilen iltizamın ifa ettiği fonksiyonu da sorgulamaktadır. Gelibolulu, I. Süleyman'dan III. Murad (hs. 1574-1595) dönemine kadar mukâataaların gelir miktarı araştırılsa, iltizam sayesinde zannedildiği kadar fazla gelir elde edilmediğinin ortaya çıkacağını iddia etmektedir.¹²³ Dahası, iltizam yöntemiyle mültezimlerin kâr ettiğini, devletin ise zarar ettiğini düşünen Mustafa Âli, şeriatın ve sünnet-i nebeviyyenin gereğince neden iltizam yönteminin kaldırılıp, vergilerin emanet yöntemiyle toplanmadığını sormakta ve iltizam yerine emanet yöntemini tavsiye etmektedir.¹²⁴

¹¹⁹ Mübahat S. Kütükoğlu, "Lütfi Paşa Âsafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 1991), 92.

¹²⁰ "Ve mukâta'âtı iltizâmdan ise emâneten eyü kimesneye virmek evlâdır." Kütükoğlu, "Lütfi Paşa Âsafnâmesi", 96.

¹²¹ Kütükoğlu, "Lütfi Paşa Âsafnâmesi", 96.

¹²² Gelibolulu Mustafa Âli, *Nushatü's-Selâtin – Siyaset Sanatı*, haz. Faris Çerçi (İstanbul: Büyüyenay Yay., 2015), 348.

¹²³ Gelibolulu Mustafa Âli, *Nushatü's-Selâtin – Siyaset Sanatı*, 349.

¹²⁴ "Pes neden ki, ri'âyet-i şer'-i Nebevî ve mütâbe'at-ı sünnet-i Mustafavî muktezâsınca memâlik-i mahrûseden iltizâm ref' olunmaya ve mukâta'ât zu'âmânun ve bölük halkınun mu'teddün-bih ü mâl-dâr mu'temedün-'aleyh ü perhiz-kâr olan rûşinâsân ü ahyârına ber vech-i emânet ü nezâret virilmeye?" Gelibolulu Mustafa Âli, *Nushatü's-Selâtin – Siyaset Sanatı*, 409.

Mustafa Âli'nin iltizamın şeriata uygun olmadığına dair görüşü Koçi Bey'de de mevcuttur. Koçi Bey'in risalelerinin esas meselesi başta maaşlı asker sayısının tımarlı sipahiler aleyhine genişlemesi ve bunun sonucunda tımar düzeninde meydana gelen dönüşüm olmak üzere devlette görülen bozulmalardır. Koçi Bey'in, Sultan Süleyman Han (1520-1566) döneminde başladığını düşündüğü bozulmanın nedenlerinden birisi de iltizamın yaygınlaşmasıdır. Koçi Bey iltizam hakkında şöyle yazmaktadır:

Havâss-ı hümayûn ve mukata'ât, ki beytül-mâl-i müslimîndir, vezir-i âzam Rüstem Paşa sa'y göstermek için hilâf-ı şer'-i şerîf iltizâma verüp iltizâmı ehl-i 'ırz olan emînler kabul etmemekle bî-'ırz ve fâsık Yahudi emînler eline girüp mukataât ve hâss-ı hümayûn karyelerinin kesrine ve harâb olmasına bâdi oldu.¹²⁵

Koçi Bey'in iltizama yöneltilen köylerin harap olmasına dair eleştirisinin yanında iltizamı açık bir şekilde şeriata aykırı olarak nitelemesi önemlidir. Ancak bu aykırılığın kaynağının ne olduğuna dair bir açıklamaya metinde rastlanmamaktadır.

Kâtib Çelebi *Düstûrû'l-amel* isimli eserinde, 1635 yılına gelinceye kadar on iki sene Osmanlı topraklarını dolaştığını ve köylerin çoğunlukla harap olduğunu gözlemlediğini aktarmaktadır.¹²⁶ Ona göre bu durumun en büyük sebebi görevlerin ehil kişilere verilmeyip, bütün makamların yüksek fiyatlarla satılıp, satın alan kişilerin ödedikleri parayı fazlasıyla tahsil etmek üzere acele ederlerken, makamın başka birine satılması ve yeni satın alan kişinin halka zulmetmesidir.¹²⁷ Kâtib Çelebi her ne kadar açık bir şekilde zikretmese de, tasvir ettiği uygulamanın iltizam olduğu anlaşılmaktadır. Ancak o bu uygulama için *rüşvet* kavramını kullanmaktadır. Kâtib Çelebi'nin rüşvet hakkındaki “şer'an haramlığı hususunda şüphe yok iken ve isim değiştirilerek eskiden gizlice alınırken “bunun hazineye faydası ve yardımı vardır” diye ilan ettiler”¹²⁸ ifadesi, onun iltizamı rüşvetin bir türü olarak gördüğünü

¹²⁵ Koçi Bey, *Koçi Bey Risaleleri*, haz. Seda Çakmakcıoğlu (İstanbul: Kabalcı Yay., 2007), 244, 247.

¹²⁶ Kâtib Çelebi, *Düstûrû'l-amel li Islâhi'l-halel – Siyaset Nazariyesi*, haz. Ensar Köse (İstanbul: Büyüyenay Yay., 2016), 114.

¹²⁷ Kâtib Çelebi, *Düstûrû'l-amel*, 114.

¹²⁸ Kâtib Çelebi, *Düstûrû'l-amel*, 115.

düşündürmektedir. Kâtib Çelebi “şer‘an haram” olarak nitelediği bu uygulamanın hazinenin bereketini götürdüğü kanaatindedir.¹²⁹

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, maliyenin içinden bir sima olarak iki eser telif etmiştir. Eserlerinden döneminin mali meselelerinin de üzerinde durduğu siyasetnâme türündeki *Nesâyihü’l-vüzerâ ve’l-ümerâ*’da, Lütfi Paşa’nın izinden giderek emanet yönteminin iltizama göre daha uygun olduğunu söylemektedir.¹³⁰ 1656-1704 yılları arasında gerçekleşen olayları naklettiği vekâyı’nâme türündeki *Zübde-i Vekayiât*’da ise bu sefer malikâne uygulamasını yalnızca malikâneyi alanlara fayda sağlayacağı sebebiyle eleştirmektedir.¹³¹ Nitekim 1695 tarihinde uygulamaya konan malikâne, Sarı Mehmed Paşa’nın başdefterdar olduğu döneme denk gelen 1716 yılında kısmen ve geçici olarak uygulamadan kaldırılmıştır.¹³²

Sonuç olarak, Osmanlı siyasetnâme müelliflerinin iltizama yaklaşımlarının eleştirel olduğu görülmektedir. Devlet yönetimine, iltizamın kaldırılıp yerine emanet yönteminin uygulanmasını tavsiye eden müelliflerin bazıları iltizamı eleştirmesine rağmen vergi toplama yöntemlerinden hazineye hangisi yararlıysa onu tercih etmede devleti serbest bırakmaktadır. Ancak Gelibolulu Mustafa Âli, Koçi Bey ve Kâtib Çelebi gibi isimlerin ise iltizama yönelik tavırları daha katıdır ve mezkûr tavrın bir kaynağı da iltizamın şeriata aykırı olduğuna dair düşünceleridir.

¹²⁹ Kâtib Çelebi, *Düstûru’l-amel*, 115.

¹³⁰ “Ve bâzı mukaataât iltizam ile virilmekten emâneten mu’temedün aleyh müstakîm kimesnelere tefviz olunmak münâsibdir.” Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler*, der. ve çev. Hüseyin Ragıp Uğural (Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Âmme İdaresi Enstitüsü Yay., 1969), 57.

¹³¹ Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Zübde-i Vekayiât: Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, haz. Abdülkadir Özcan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995), 512-514; Abdülkadir Özcan, “Defterdar Sarı Mehmed Paşa’nın Mâlî Bazı Görüş ve Faaliyetleri”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 10-11 (1982), 243.

¹³² Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, 26.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI FETVA LİTERATÜRÜNDE İLTİZAM

Bu bölümde Osmanlı iltizam uygulamasının fikhî boyutlarını açığa çıkarmak adına Osmanlı fetva literatüründe ve Osmanlı dönemi Hanefî fûru fıkıh eserlerinde tespit edilen iltizama dair fetvalara ve görüşlere yer verilecektir. Yukarıda aktardığımız üzere Osmanlı siyasetnâme eserlerinde iltizam uygulaması eleştirilmekte ve bazı eserlerde ise şeriata aykırı olarak nitelendirilmektedir. Ancak bu eserlerde iltizamın hangi açıdan şeriata aykırı olduğu hususunda herhangi bir açıklamaya rastlanılmamaktadır. Nitekim, siyasetnâme türünün içeriği ve hedefleri dikkate alındığında bu eserlerden detaylı fikhî açıklamalarda bulunmaları beklenmemelidir. Ayrıca siyasetnâme eserlerinin daha çok kalemiye sınıfına mensup bürokratlar tarafından telif edilmiş olmaları da onların bir mesele hakkındaki fikhî değerlendirmelerinin temsil kabiliyetini düşürür. Dolayısıyla iltizamın fikhî boyutlarına dair daha detaylı ve derin değerlendirmeler bizzat dönemin ulemasının eserlerinde aranmalıdır.

Osmanlı fetva literatürü ve Osmanlı döneminde telif edilen Hanefî fûru fıkıh eserleri incelendiğinde, iltizamla ilgili değerlendirmelerin fûru fıkıh eserlerinden ziyade fetva literatüründe yoğunlaştığı görülmektedir. İltizamın dönemin güncel bir uygulaması olması sebebiyle mezhep doktrinine dair görüşleri ihtiva eden fûru fıkıh metinlerinde iltizama rastlanmaması tabii kabul edilebilir. Fûru fıkıh eserlerinden iltizama temas ettiği tespit edilen Haskefî'nin *ed-Dürrü'l-muhtâr* isimli *Tenvirü'l-ebsâr* şerhi ve bilhassa İbn Âbidîn'in *ed-Dürrü'l-muhtâr* üzerine telif ettiği *Reddü'l-muhtâr* isimli haşiyesi Hanefî mezhebinin sahih görüşlerini ihtivâ etmenin ötesinde, güncel birtakım meselelerin hükümlerinin de yer aldığı eserlerdir. Ancak, İbn Âbidîn'in *Reddü'l-muhtâr*'da iltizamla ilgili değerlendirmelerinde de bir fetva eserine, Remlî'nin *el-Fetâva'l-hayriyye*'deki iltizam fetvalarına dayandığı görülmektedir. Dolayısıyla, iltizamın fikhî boyutlarını araştıran bu çalışmanın veri kaynağının Osmanlı fetva literatürü olduğu söylenebilir.

Osmanlı fetva literatüründe iltizama dair pek çok fetvanın bulunduğu görülmektedir. Hem merkez hem de taşra müftülerinin fetvalarının derlendiği fetva mecmualarında, iltizam ile ilgili fetvalarda, iltizam kavramının yanında *mukâtaa* ve *maktû* kavramları da kullanılmaktadır. Bu nedenle bir fetva eserinde iltizamla ilgili

fetvalar araştırılırken, iltizam uygulamasını karşılayan mukâtaa ve maktû kavramlarının geçtiği fetvalar da dikkate alınmalıdır.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, Osmanlı malî gelirler düzeninin -merkezî hazine, timar ve vakıflar olmak üzere- üç bileşeninde de iltizam uygulanmaktaydı. Bu durumun yansımaları iltizam fetvalarında da görülmektedir. Hem mîrî mukâtaaların hem timar, zeâmet ve has toprakların hem de vakıf arazilerin iltizama verildiği örnekler fetvalarda mevcuttur. Bununla birlikte, iltizam fetvalarının çoğunluğu timar, zeâmet, hâs ve vakıf toprakların iltizama verilmesi ile ilgilidir. İltizam fetvalarında mîrî mukâtaaların iltizama verildiği örnekler diğer sektörlere nispeten azdır.

İltizamla ilgili fetvaların başlangıcı -bazı araştırmacıların iddialarının aksine- XVI. yüzyıla kadar götürülebilir. İltizamın Osmanlı'da, XVI. yüzyılın ortalarından itibaren yaygınlaşmaya başladığı ve yüzyılın son çeyreğinden itibaren yaygınlaşmasının hızlandığı dikkate alındığında, uygulamanın genişlemesine paralel olarak fetvalara da aynı dönemden itibaren yansımaya başlamış olduğu ifade edilebilir. Bu bölümde incelenecek fetvaların ait olduğu dönem aralığı XVI. yüzyıl ortalarından başlayıp XIX. yüzyılın başlarında sona ermektedir. İltizam hakkındaki fetvaların tespit edildiği eserler şunlardır: XVI. yüzyıldan *Fetâvâ-yı Ebüssuûd*; XVII. yüzyıldan Boyabâdî'nin derlediği *Mecmûatü'l-fetâva*, *Fetâvâ-yı Zekerîyyazâde Yahya Efendi*, *el-Fetâva'l-hayriyye*, *Fetâvâ-yı Abdurrahîm*, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, *Fetâvâ-yı Feyziyye*; XVIII. yüzyıldan *Behcetü'l-fetâvâ*, *Netîcetü'l-fetâvâ*; XIX. yüzyıldan *Reddû'l-muhtâr*, *el-Ukûdü'd-dürriyye*. Bu eserlerde yaptığımız araştırma sonucunda iltizamın fikhî boyutlarına dair yaklaşık 100 fetva tespit edilmiştir. İltizama dair tespit edilen bu fetvaların tahdîdî değil ta'dâdî olduğu baştan kabul edilmelidir. Dolayısıyla, bu bölümün iltizama dair mevcut tüm fetvaları içerdiği söylenemez. Ancak, tespit edilen sınırlı sayıdaki fetvanın iltizamın fikhî boyutları hakkında yeteri derecede veri içerdiği de açıktır. Fetvalar takdim edilirken hem eserler arasında hem de -bazı eserlerin birden fazla müftünün fetvalarını içermesinden dolayı- eserlerin içerisindeki fetvalar arasındaki kronolojiye dikkat edilmeye çalışılmıştır. Böylece iltizamla ilgili fetvaların tarihsel süreç içerisindeki serencamının daha net ortaya konulması amaçlanmıştır.

A. *Fetâvâ-yı Ebüssuûd* – Veli b. Yusuf (der.)

Şeyhülislam Ebüssuûd Efendi'nin fetvalarının derlendiği birkaç fetva mecmuası bulunmaktadır. Bunlar arasında en kapsamlısı Bozanzâde'nin hazırladığı olmakla birlikte, en yaygın olanı Ebüssuûd'un fetva kâtibi Veli b. Yusuf el-İskilibî'nin (ö. 998/1589-1590) hazırladığı koleksiyondur.¹³³ Bu başlıkta da Ebüssuûd Efendi'nin, Veli b. Yusuf koleksiyonundaki iltizama dair fetvalarına yer verilecektir.¹³⁴ Bu koleksiyonda iltizamla ilgili pek çok fetva bulunmaktadır. On üç fetva ise iltizamın fikhî boyutları hakkında kayda değer ifadeler ihtiva etmektedir. Bu fetvalar iltizamla ilgili ikincil literatürde şimdiye kadar henüz fark edilmemiştir.

Ebüssuûd Efendi'ye arz edilen bir meseleye göre bir vezir kethüdasının ricası ve aracılığıyla kendisine tahsis edilen has gelirlerini üç voyvodaya iltizamla verir, ancak daha sonra kethüdasını azleder ve kethüdasının iltizam akdini de fesheder. Kethüdanın iltizam akdi iptal edildikten sonra, kethüdanın iltizamın başında peşin ödediği miktarla voyvodalardan aldığı miktarın hesabı yapıldığında, kethüdanın elinde ödediği peşinden daha fazla para olduğu tespit edilir. Vezirin peşinden fazla çıkan bu miktarı alıp alamayacağının sorulduğu fetvada Ebüssuûd Efendi, eğer kethüda bu fazla miktarı vezir için almışsa vezirin bu fazla miktarı alabileceğini, rüşvet için almışsa aldığı kişilere vermesi gerektiğini söylemektedir.¹³⁵ Fetvadan anlaşıldığına göre

¹³³ Şükrü Özen, “Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 285-286.

¹³⁴ *Fetâvâ-yı Ebüssuûd*'un Veli b. Yusuf derlemesinin esas alınarak hazırlandığı iki transkripsiyon çalışması mevcuttur. Abdullah Demir ve Ramazan Günay'ın hazırladığı çalışma Süleymaniye Kütüphanesi İsmihan Sultan 223 numaralı nüshanın transkripsiyonudur. Abdullah Demir - Ramazan Günay, *Şeyhülislam Ebüssuud Efendi'nin Fetvaları: Fetava-yı Ebüssuud*, (İstanbul: SD Yay., 2020), 451. Ahmed Akgündüz'ün hazırladığı çalışma ise Süleymaniye Kütüphanesi İsmihan Sultan 223, Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa 1069 ve Tüyotak 19 HK 1696 numaralı nüshaların transkripsiyonudur. Akgündüz, *Şeyhü'l-İslâm Ebüssu'ud Efendi Fetvâları (Fetâvây-ı Ebüssu'ud Efendi)*, 4.

¹³⁵ “Mesele: Zeyd-i vezir kendi kethüdası Amr'ın ricasıyla haslarından üç voyvodalık murad eylediği Bekir ve Beşir ve Halid'e iltizamen ve maktû'an verse ba'dehu kethüdasının azlini icab eder maddesi zuhur etmekle ref' olunup Amr'ın peşin verdiği ve Zeyd'in voyvodalarından aldığı akçe görüldükde peşininden ziyade makbuz çıksa Zeyd ziyade çıkan akçeyi almaya kâdir olur mu? Beyan buyrulup müsab oluna. el-Cevâb: Ziyadeyi dahi Zeyd için etmiş ise olur eğer rüşvet ise ashabına verir. Allahu teala a'lem.” Demir – Günay, *Ebüssuud Efendi'nin Fetvaları*, 451.

kethüda, iltizam işinde voyvodaların ortağıdır ve eğer iltizam bedelinden fazla olan miktar has gelirlerinden ise vezir bu miktarı almayı hak etmektedir. Nitekim yine aynı meseleyle ilgili olarak vezir azlettiği mezkûr kethüdasının iltizam sözleşmesini şer‘î açıdan feshedip edemeyeceğini sormaktadır:

Mesele: “Suret-i mezburede iltizam meşru değildir” deyu Zeyd kendisinin haslarına voyvoda olanlara Amr’ı müdahale ettirmemeye ve iltizamını ref‘ etmeye şer‘an kâdir olur mu? Beyan buyrulup müsab ve me‘cur oluna.¹³⁶

Ebüssuûd Efendi bu soruya “olur” şeklinde cevap vermiştir. Bu fetvada vezirin iltizam sözleşmesini iptal etmek isterken, “iltizamın meşru olmadığı” gerekçesini kullanmasından hareketle, iltizamın meşru olmadığına dair kamuoyunda yerleşmiş bir kanaat olduğu söylenebilir. Ayrıca Ebüssuûd Efendinin de iltizamın meşru olmamasından dolayı vezirin söz konusu iltizamı şer‘an iptal edebileceğine fetva vermesi de onun da iltizamı meşru görmediğine işaret etmektedir.

Nitekim Ebüssuûd Efendi başka bir fetvada iltizamın meşru bir uygulama olmadığını daha açık bir şekilde ifade etmektedir. Kendisine arz edilen soru şöyledir:

Mesele: Zeyd-i ümmi iltizam ahvalini bilmeyip Amr’ın tahrik ve ibramı ile bir şehrin ihtisabın iltizam eyledikde takdir-i Rabbani ile şehir-i mezkûr sene-i evvelide ihrak-ı bi’n-nar olup ve sene-i saniyede taun-ı ekber vaki olup iltizam eylediği maldan kesr eyleyip Zeyd-i merkumun mameleki emr-i padişahi ile bey‘ olundukda deynin ihata etmeyip kesr-i iltizamdandır yirmi bin akçe deyni kalıp ve mezkûr Zeyd pir olmağın kâr ü kisb edip deynin eda etmeye kudreti olmayıp hapisten halas için evlad ve etba’ın terk edip sergerdan olıcak Padişah-ı Zillullah Hazretleri mezkûr yirmi bin akçeyi Zeyd-i merkuma hibe ve ihsan edip af buyurduğu takdirce indellah müsab ve me‘cur olur mu?¹³⁷

Ebüssuûd Efendi bu soruya cevâben “Olur, iltizam bir emr-i meşru değildir.” demektedir ve ayrıca iltizamı alan kişinin iltizamdandır dolayı şer‘an borçlu olmayacağını da eklemektedir.¹³⁸ Burada bir şehrin muhtesibliğini iltizamla almakla devletin vergi

¹³⁶ Demir – Günay, *Ebussuud Efendi’nin Fetvaları*, 451.

¹³⁷ Demir – Günay, *Ebussuud Efendi’nin Fetvaları*, 550.

¹³⁸ “el-Cevâb: Olur iltizam bir emr-i meşru değildir. Zeyd Beytülmal-ı müslimine şer‘la müteveccih olur emvalden nesne ekl etmiş olmayıcak şer‘an medyun olmaz. Ebussuud.” Demir – Günay, *Ebussuud Efendi’nin Fetvaları*, 550.

gelirlerini iltizama almak arasında iltizamın meşru olmaması noktasında bir farkının bulunmadığı anlaşılmaktadır. Ebüssuûd Efendi'nin mukâtaa, timar veya vakıf köylerin vergilerini iltizamla alan bir mültezimin yukarıdaki örneğe benzer bir şekilde afet sebebiyle zarar etmesi durumunda kendisinden veya kefillerinden herhangi bir bedel istenemeyeceğine fetva vermesi¹³⁹ de böyle bir farkın söz konusu olmadığını desteklemektedir. Başka bir fetvada da mîrî mukâtaaları iltizama alanların zarar etmeleri sonucunda zararlarının şer'an tazmin olunmayacağı vurgulanmaktadır.¹⁴⁰

Ebüssuûd Efendi'ye sorulan bazı meselelerden iltizamın fikhî açıdan mahsulün kiralınması olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. “Vakıf kura mahsulü ne vecihle icâyeye verilir?” sorusunu Ebüssuûd, “Mahsul icâyeye verilmek mümkün değildir icâyeye verilen vakıf yerdir.” şeklinde cevaplar ve arazinin mahsulünün icâresinin caiz olmadığına, ancak arazinin icâresinin caiz olacağına fetva verir. Ebüssuûd vakıf arazinin sahih bir icâre akdiyle kiralınmasının ise şu şekilde olacağını belirtir:

Yerin üzerinde ekin yahut bağ ve bahçe yok ise mutasarrıf olan reayanın ellerinden mütevellî alıp şu miktar akçeye yahut şu miktar galleye müddet-i malumede icareye verip amma gale ol arzdan hâsıl ola diye tayin etmemek lazımdır. Eğer yerin üzerinde ekin ve bağ ve bahçe var ise müstecir olana bey' edip müşteri kabz ettikten sonra mütevelliden yerlerini ve sair tarlalarını isticar ettikten sonra işтира ettiğini yine sahiplerine bey' ve teslim edicek icare sıhhat üzerine bakiye kalır.¹⁴¹

Ebüssuûd bu fetvayla ilintili ikinci bir fetvada da bu şekilde tasvir ettiği sahih bir icâre akdiyle vakıf arazinin kiraya verilmesi durumunda, ecr-i mislin artması şartıyla arazinin daha yüksek ücret veren başka bir kiracıya kiralınabileceğine fetva vermektedir.¹⁴² Bu fetvada her ne kadar iltizama işaret eden açık bir ibare bulunmasa

¹³⁹ “Mesele: Bazı kimesneler bazı tımarları ya beylik mukataaları iltizam edip ve bazı kimesneler de vakf karyeleri cibayetleri iltizam eyleseler ittifak afet-i semaviye olup çekirge ya gayri afet ile tereke hâsıl olmasa vaki' olan ziyan amillerden ya kefillerinden şer ile alınır mı? el-Cevâb: Tafsil-i mezburun vukuu maruf olıcak taarruz eylemezler. Ebussuud.” Demir – Günay, *Ebussuud Efendi'nin Fetvaları*, 792.

¹⁴⁰ “Mesele: Mîrî mukataa iltizam edenler ziyan eyledik deseler ziyanları şer'la tazmin olunur mu ve bu makule iltizamlarda mala kefil olurlar kefâlet sahiha mıdır? el-Cevâb: Ol asıl mültezimlere cevap vermeyip redd olunur kefâlet sıhhati muhtelifün fihadır İmam-ı Fahrü'l-İslam sıhhata meyledenlerdendir. Ebussuud.” Demir – Günay, *Ebussuud Efendi'nin Fetvaları*, 559, 817.

¹⁴¹ Demir – Günay, *Ebussuud Efendi'nin Fetvaları*, 811.

¹⁴² “Mesele: Suret-i mezburede ecr-i misil ile verildiği takdirce ziyade ile ahare verilmek caiz midir? el-Cevâb: Vech-i mezbur üzerine akd-i sahih olundu ise ecr-i misil sonradan artmayacak müddet-i icare

da vakıf mahsulünün icâreye verilmesi ile ilgili başka bir fetvada, mahsulün icâresi ile kastedilenin iltizam olduğu ortaya çıkmaktadır.

Şöyle ki; vakıf bir köyün gelecekte var olacak mahsulünün icâresinin mümkün olup olmadığı ve mümkün ise şer‘an nasıl yapılacağı sorusuna,¹⁴³ Ebüssuûd Efendi “İcare tamam olmakla isticar olunan arz müstecire teslim olunmak gerekdir ehl-i karye tasarrufunda olan arazi alınıp müstecire teslim olunmak gerekdir ki tamam ola.” şeklinde fetva vermiştir.¹⁴⁴ Soruda özellikle mahsulün icâresi ifade edilirken, Ebüssuûd’un cevâbını mahsul yerine arzın icâresi üzerinden kurgulaması dikkat çekici ve anlamlıdır. Çünkü Ebüssuûd, bir önceki fetvada açıkça mahsulün icâresinin şer‘an mümkün olmadığına fetva vermişti. O mezkûr fetvasında gözlemlenen, vakıf köyde icâre akdinin sahih olarak kurulmasının ancak arazinin icâresiyle mümkün olduğuna dair yaklaşımını bu fetvada da sürdürmekte ve meseleye bir önceki fetvasına uyumlu olarak yine akdin sahih olan kısmını tasvir ederek yaklaşmaktadır. Ne var ki bir sonraki fetva sorulan meselenin özellikle mahsulün icâresi olduğu ve iltizamın ancak bu şekilde yapıldığını net bir şekilde göstermektedir:

Mesele: Bu surette mümkün olmadığı takdirce Zeyd-i müteveli Amr ile hâkime varıp Amr Zeyd-i mütevellinin taht-ı velayetinde olan vakıf karye ahâlisinin umumen zimmetlerinden vakf-ı mezbur sene-i atiyeden kalan senesinde ait olacak mahsulü ecel-i muayyen ile bu kadar akçeye mültezim olup muakade eyleseler bu akid şer‘î midir? el-Cevâb: Değildir. Ebussuud.¹⁴⁵

Bu fetvadan Ebüssuûd nezdinde iltizamın bir hukukî sözleşme olarak arazinin mahsulünün icâresi yani kiralanması anlamına geldiği, icâre akdinin konusunun arazi değil söz konusu arazinin mahsulü olduğu, iltizam akdinin mahkemelerde bu şekilde yapıldığı ve bu şekilde yapılan bir iltizam akdinin ise şer‘î olmadığı, bir başka ifadeyle caiz olmadığı neticesi çıkarılabilir.

tamam oluncaya değin ahare verilmez ecr-i misil sonradan arttı ise verilir amma ziyadeyi müstecir evvel kabul eder ise elinde mukarrerdir. Ebussuud.” Demir – Günay, *Ebussuud Efendi’nin Fetvaları*, 811.

¹⁴³ “Mesele: Vakıf karyenin mahsul-i âtisi hususunda icare-i şer‘iye mümkün müdür? olduğu takdirce sonra şer‘ ne üslup üzere yazılır?” Demir – Günay, *Ebussuud Efendi’nin Fetvaları*, 812.

¹⁴⁴ Demir – Günay, *Ebussuud Efendi’nin Fetvaları*, 812.

¹⁴⁵ Demir – Günay, *Ebussuud Efendi’nin Fetvaları*, 812.

Ebüssuûd Efendi'nin iltizamın meşru olmadığını söylediği başka bir fetva, mülk bir köyün *maktû* verilmesiyle ilgilidir. Bir kişinin mülk bir köyü maktû aldığı ve maktû alan kişiye de başka bir kişinin kefil olduğu bir hadisede, köyü maktû veren kişinin tahvil sonunda toplanan malı, maktû verdiği kişi yerine kefilinden alıp alamayacağı sorulmaktadır. Ebüssuûd, köyün bu şekilde iltizama verilmesinin meşru olmadığına ve kefilin de kefâletinin meşru olmadığına fetva vermektedir.¹⁴⁶

Bir vakıf mütevellisinin bütün vergileriyle birlikte vakfı bir kişiye bir miktar akçeye iltizama verdiği hadisede, Ebüssuûd Efendi'ye mütevellinin mültezimin henüz tahvili içerisinde iltizamında olan bazı yerleri kendisinden alıp başka kişilere verip veremeyeceği sorulmaktadır. Ebüssuûd Efendi, mütevellinin mültezimle arasındaki akdin şer'î bir akid olmaması sebebiyle, bu değişikliği yapabileceğine fetva vermektedir.¹⁴⁷

Fetâvâ-yı Ebüssuûd'da, bir vergi kaynağının iltizamlı verilmesi ile ilgili yukarıdaki aktardığımız, daha çok özel hadiseler hakkında sorulan fetvalar dışında, doğrudan bir vakıf köyün iltizamlı verilmesinin caiz olup olmadığının sorulduğu bir fetva da bulunmaktadır. Yazma nüshada “Bir vakıf karye iltizam ile verilmesi caiz olmadığı” şeklinde kenarında bir notun bulunduğu fetva şöyledir:

Mesele: Bir vakıf karyeyi mütevellisi alâ tariki'l-iltizâm bir kimesneye vermesi caiz olur mu? el-Cevâb: Zabt itdürülmek caizdir, kesrin tazmin edemez, ziyadesin alır. Ebussuud.¹⁴⁸

Bu fetva, Ebüssuûd'a göre bir vakıf köyün iltizamlı verilmesinin caiz olmadığını çok açık ifadelerle göstermesi açısından önem arz etmektedir. Ayrıca fetva,

¹⁴⁶ “Mesele: Zeyd mülk karyeyi Amr'dan ber vech-i maktu aldıkda Bekir mala kefil olsa tahvil tamam olıcak Amr'a Zeyd malı benden al der iken Zeyd'den almayıp Bekir'den almaya kâdir olur mu? el-Cevâb: Zeyd karyeyi maktu alması nameşrudur eğer Bekir tayin olunan mala kefil oldu ise kefâleti nameşrudur asla Bekir'den alamaz eğer karyeyi tasarruf etmekle Amr'a ne lazım olur ise ona kefil oldu ise kefâlet-i sahihaddir karyeden hâsıl oldu ise onu Amr'dan alır diler ise Bekir'den alır Amr'ın emriyle kefil oldu ise Bekir dahi Amr'dan alır. Ebussuud.” Demir – Günay, *Ebussuud Efendi'nin Fetvaları*, 565.

¹⁴⁷ “Mesele: Zeyd-i mütevellî cemi' rûsumu ile bir vakf karyeyi kesüb Amr'a bir miktar akçeye verdikden sonra mezbur mütevellî Amr'ın tahvili içinde ba'zı yerleri alub tapu ile ba'zı kimesnelere vermeğe kadir olur mu? el-Cevâb: Olur, Amr ile etdüğü akd bir akd-i şer'î değıldür ki tağıyir kabil olmayı. Ebussu'ud.” Demir – Günay, *Ebussuud Efendi'nin Fetvaları*, 446.

¹⁴⁸ Veli b. Yusuf el-İskilibî, *Mecma'ü'l-fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., İsmihan Sultan, 226), 215b.

iltizamın caiz olmamasının bir sonucu olarak, mültezimin iltizam bedelinden daha düşük miktarda mahsul topladığında iltizama veren kişinin bu zararı mültezime tazmin ettiremeyeceğini veya mültezimin zararı mütevellîye tazmin ettiremeyeceğini, mültezimin iltizam bedelinden daha fazla mahsul toplaması durumunda ise bu fazla miktarı mütevellînin alabileceğini de ortaya koymaktadır. Fetva, mültezimin şer‘an borçlu olmamasını, iltizamın meşru olmamasıyla ilişkilendiren diğer fetvalarla da paralellik arz eder. Fetvaya göre iltizamla ilgili caiz olan tek unsur mültezimin iltizama aldığı bölgeyi zabt etmesi yani mütevellî adına yönetimi altına almasıdır. Ancak yalnızca zabt etmek mültezime iltizama mündemiç olan, iltizam bedelinden daha fazla mahsul topladığında kâr etme gibi avantajları hukuken sağlamadığı anlaşılmaktadır.

Nitekim bu fetvaya uyumlu bir şekilde, Ebüssuûd’un fetva kâtibi ve müsevvidi Mahmud Bozanzâde de bir vakıf köyün gelecekte var olacak mahsulünü iltizamla mütevellîden dört yüz akçeye alan bir kişinin, bu rakamdan daha yüksek bir rakam değerinde mahsul toplaması durumunda mütevellînin mültezimden bu fazlalığı alabileceğine fetva vermektedir.¹⁴⁹

B. Mecmûatü’l-fetâvâ – Boyabâdî (der.)

Boyabâdî Sağır Mehmed Efendi’nin (ö. 1066/1656) derlediği fetva mecmuası,¹⁵⁰ XVI. ve XVII. yüzyıl şeyhülislamlarının verdiği fetvaları ihtiva etmektedir.¹⁵¹ Her fetvanın sonunda fetvayı veren şeyhülislamın imzası bulunmaktadır. Boyabâdî’nin derlediği bu mecmua sayesinde Ebüssuûd Efendi ve Zekerîyyazâde Yahyâ Efendi arasında şeyhülislamlık yapmış bazı isimlerin de iltizamla ilgili fetvaları tespit edilebilmektedir. Mecmuada iltizamla ilgili çok sayıda fetva bulunmakla birlikte aşağıda yalnızca iltizamın şer‘î boyutları hakkında veri ihtiva eden 11 fetva ele alınacaktır. Bunlardan altısı Ebüssuûd Efendi’ye, ikisi Kadızâde

¹⁴⁹ “Mesele: Zeyd bir vakıf karyenin bir yıllık mahsul-ı atîyesini mütevellîden dört yüz akçe mukataa ile alsa sonra mahsul ziyade hâsıl olıcak mütevellî zıkr olunan ziyadeyi dahi Zeyd’den almaya kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. Mahmud Bozanî.” Demir – Günay, *Ebussuud Efendi’nin Fetvaları*, 549.

¹⁵⁰ Boyabâdî Sağır Mehmed Efendi, *Mecmûatü’l-fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, 1070)

¹⁵¹ Özen, “Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü”, 264.

Ahmed Şemseddin Efendi'ye (ö. 988/1580), biri Çivizâde Hacı Mehmed Efendi'ye, biri Abdulkadir Şeyhî Efendi'ye, biri ise Hacı Mustafa Sunullah Efendi'ye aittir.

Ebüssuûd Efendi'nin, *Fetâvâ-yı Ebüssuûd*'da yer alan fetvalarına benzer şekilde bu mecmuada da, bir vakıf köyün iltizama verilmesi sonrasında mültezimin iltizam bedelinden daha fazla mahsul toplaması durumunda vakıf mütevellisinin bu fazlalığı vakıf için alabileceğine işaret ettiği üç fetva bulunmaktadır.¹⁵²

Bir fetvada ise Ebüssuûd Efendi'ye doğrudan bir iskeleyi iltizam ile alan kişinin uhrevî açıdan sorumluluk taşıyıp taşımadığı sorulmaktadır:

Mesele: Bir iskelede emin olan Zeyd padişah kanunu üzere aldığı gümrüğü yine mîrîye teslim ettiği takdirce ahirette mesûl olur mu? el-Cevâb: Şer'a muhalif aldıklarından mesûldür, muâyettir. Gayrın dünyası için kendi dinin yıkar, harap eder.¹⁵³

Ebüssuûd'un yukarıda ele alınan fetvalarında açık bir şekilde iltizamın meşru olmadığını ve kazai açıdan da sonuçlarını doğurmayacağını söylediği görülmektedir. Ancak o bu fetvada iltizamın diyânî açıdan da gayr-i meşru olduğunu ve mültezimin uhrevî olarak da sorumlu olacağını dile getirmektedir. Ebüssuûd Efendi mezkur fetvayla ilintili diğer fetvada da aynı yaklaşımı sürdürmekte ve iltizamdan kaynaklı kazancın şer'an haram olduğunu söylemektedir:

¹⁵² “Mesele: Zeyd-i âmil bir vakıf karye mütevellisi Amr'dan yıllığını yüz yetmiş bin akçeye üç yıla değin iltizam edip alıp yıllığı ikişer yüz bin akçe eylese Amr Zeyd'den ziyadesin vakıf için almaya şer'an kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur, bir habbe komaz.” Boyabâdî, *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1070), 159a; “Mesele: Zeyd birkaç karyeleri mütevelliden üç yıla bir miktar akçeye iltizâm edip bir buçuk yıl zikrolan karyeleri zaptettikten sonra Amr gelip Zeyd'in iltizâmı üzerine bir miktar ziyade ile kabul edip mütevellî Amr'a verdikde Amr Zeyd'den zapettiği ziyadenin muhasebesini talep ettikde Zeyd “Bende vakfın üç yıla iltizâmım hesabı üzerine bir yıllık otuz beş bin akçesi vardır ve nısf yıllık dahi defter ile hesabını vereyin” deyü ikrar eylese ba'dehû Zeyd “Vakfın bir yıllık otuz beş bin bende akçesi vardır” dediğini inkar eylese mütevellî ve câbî Zeyd'in ikrarını ispat ettikleri takdirce vakfın ikrar olunan akçesini şer'an Zeyd'den almaya kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar.” Boyabâdî, *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1070), 205a; “Zeyd kızı Hind'i Amr'a tezviç ettikde mezbûr Amr'dan mehr-i müeccel tariki ile aldığı maldan cihâz edip mezbûre Hind, zevci ona talak versin diye cehâzını babasına ve anasına hibe edip ba'dehu babası ve anası yine Hind'e hibe ettikde mezbûr Zeyd'e mültezim olmakla mîrîye deyni olup zikrolunan cehâz-ı mezbûr Zeyd'in mülküdür diye şer'an mîrî tarafından bey' etmeye kadîr olur mu? el-Cevâb: Cihâz hemen Amr'dan aldığı mal ile ettiği muhakkak olursa mal-ı mîrîden nesne vermedi ise şer'le olmaz.” Boyabâdî, *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1070), 9b.

¹⁵³ Boyabâdî, *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1070), 268a.

Mesele: Bu surette Zeyd-i mezbûr iltizam üzere hasıl olan mahsulü mîrîye teslim ettikten sonra kanun üzere aldığı bâc ve gümrükten kendiye kalan akçe Zeyd-i mezbûra şer‘an helal olur mu? el-Cevâb: Olmaz, zehr-i kâtildir.¹⁵⁴

Ebüssuûd Efendi’nin iltizama yönelik olumsuz bakış açısının yansımaları mültezimin şهادetiyle ilgili bir fetvada da görülmektedir. Ebüssuûd bu fetvada iltizamı bir meslek olarak sürekli icra eden kişinin şهادetinin kabul olmayacağını dile getirmektedir:

Mesele: Daima iltizam ile âmil olmayı sanat edinen Zeyd’in şهادeti makbûl olur mu? el-Cevâb: Olmaz.¹⁵⁵

Bir vakıf köyü iltizamla alan kişinin zarar etmesi durumunda iltizam bedeli olarak anlaşılan miktarı vermek zorunda olup olmadığıyla ilgili bir soru, yukarıda incelenen fetvalarda Ebüssuûd Efendi’ye sorulmuştu. Bu defa benzer mesele Kadızâde Ahmed Şemseddin Efendi’ye sorulmaktadır:

Mesele: Zeyd-i zimmi bir vakıf karyenin öşrûn ve ispencesin ve cizyesin ve sâir vakfa ait olan mahsulünü iltizam edip sene tamamında Bekir-i mütevellî mal-ı vakfı talep ettikte Zeyd “Küllî zarar ettim” diye tayin olunan akçeyi vermemeye kâdir olur mu? el-Cevâb: Adette kâdir olmaz ama iltizam-ı mezbûr şer‘î değildir.¹⁵⁶

Kadızâde Ahmed’in bu soruya cevâbı, esasen Ebüssuûd ile paraleldir. O da Ebüssuûd gibi iltizamın şer‘î olmadığını dolayısıyla zarar eden mültezimin iltizam bedeli olarak anlaşılan miktarı vermeyebileceğini ifade etmektedir. Ancak ilginç olan, Kadızâde Ahmed’in adette yani örfte durumun böyle olmadığını, mültezimin bu bedeli ödemesinin gerektiğini belirtmesidir. Cevapta örfte göre farklı şer‘e göre farklı iki hükmün bulunması, iltizama dair uygulama ve fetva arasında bir ikiliğin mevcut olduğu izlenimini vermektedir. Mezkûr fetvayla bağlantılı diğer fetvadan, arz edilen

¹⁵⁴ Boyabâdî, *Mecmûatü’l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1070), 268a.

¹⁵⁵ Boyabâdî, *Mecmûatü’l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1070), 151b.

¹⁵⁶ Boyabâdî, *Mecmûatü’l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1070), 160a.

meselede örfe göre hareket edildiği ve mültezimin ödemesi gereken borcun muâmele-i şeriyye ile adeta yapılandırıldığı anlaşılmaktadır.¹⁵⁷

Çivizâde Hacı Mehmed Efendi de bir vakıf köyü iltizamla alan mültezimin topladığı mahsulden daha fazla miktarda nesne alamayacağını, topladığı mahsulün tamamını mütevellîye teslim etmesi gerektiğine fetva vermektedir.¹⁵⁸ Abdulkadir Şeyhî Efendi de verdiği bir fetvada “iltizam nâ-meşrûdur” diyerek iltizamın şer‘î olmadığını vurgulamaktadır.¹⁵⁹

Hacı Mustafa Sunullah Efendi’ye sorulan bir meselede, bir sipahi timarındaki hem sene içinde yetişen hem de gelecek sene yetişecek mahsulü iltizama vermiştir. Mültezim o senenin mahsulünü topladıktan sonra gelecek senenin mahsulünü daha yüksek bir rakamla başka bir şahsa iltizamla vermiş, ancak ikinci mültezim zarar etmiştir. Sunullah Efendi, bu meseleye ilk mültezimin mahkeme yoluyla ikinci mültezimden topladığı miktardan başka bir şey alamayacağı cevâbını vermiştir.¹⁶⁰ Dolayısıyla Sunullah Efendi de kendinden önceki şeyhülislamlar gibi iltizamın meşru

¹⁵⁷ “Mesele: Suret-i mezbûrede Bekir-i mütevellî mezkûr Zeyd’in üzerinde bâkî kalan akçeyi her sene muâmele-i şeriyye edip ribhin aldıktan sonra Zeyd-i mezbûr rücû edip ribh diye verdiğini asla tutmaya kâdir olur mu? el-Cevâb: Muâmele-i şeriyye oldu ise kâdir olmaz.” Boyabâdî, *Mecmûatü’l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1070), 160a.

¹⁵⁸ “Mesele: Bir vakıf karyenin mütevellisi olan Zeyd karyenin bir yıllık mahsulün ber vech-i maktû Amr’a bir miktar akçeye verse ba’dehu Zeyd-i mütevellî Amr’ı hapseylese Amr hapiste iken ol senenin mahsulünden bazı rûsûm-ı örfiyyesin ve bâd-ı hevâsın kendi kabzeylese sene-i âhire oldukda mütevellî ber vech-i maktû tayin olunan akçeyi Amr’dan bi’t-tamam almaya şer‘an kadir olur mu? el-Cevâb: Mahsul-i şer‘îden Amr kabzettiklerinden ziyade nesne almaya kadir olmaz.” Boyabâdî, *Mecmûatü’l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1070), 64b.

¹⁵⁹ “Mesele: Zeyd ile Amr ve Bekir bir maddeki hasıl verir, iştirâken uhdelere alıp tasarruf ederlerken hâriçten Halit gelip ziyade eylese ellerinden alıp mezkûrûn dahi Halid’in tekrar elinden almaya cûret ettiklerinde mâ-beynlerine muslihûn girip mezkûrûnun giden harcların Halit kabul edip ve mezbûrların Beşir’e ve sair deynlerin Halit edâsın iltizam eyleyip edâ eyledikte mezkûrûn Halid’e hile edip ol mahsul hasıl olan maddeden harc akçesin alıp Halid’e iki semtten zarar eylese Halit vaki olan harc akçesin mezkûrlardan talep edip alır mı yoksa sâlyâne ettikleri kimesnelerden almaya kâdir olur mu? el-Cevâb: İltizam nâ-meşrûdur. Aldıkları akçe yine ashabına istirdâd olunur.” Boyabâdî, *Mecmûatü’l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1070), 160b.

¹⁶⁰ “Mesele: Zeyd-i sipahinin bir sene-i muayyenede mevcut olan timarının mahsulü ile sene-i atiyenin mahsulünü maktû tarik ile dört buçuk yük akçeye alıp ve mevcut olan mahsulü alıp kabzettikten sonra Bekir sene-i atiyenin mahsulünü Zeyd’in muhasebesin görmek şartıyla Zeyd üzerinden elli bin akçe ziyade ile aldıktan sonra külli zarar olsa hala Amr Bekir’den makbuzundan ziyade nesne talep edecek Beşir-i hakim cebren hükmedip alıvermeye kadir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.” Boyabâdî, *Mecmûatü’l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1070), 139b.

olmamasından hareketle zarar eden mültezime, zararının tazmin ettirelemeyeceği kanaatindedir.

C. Fetâvâ-yı Zekerîyyazâde Yahyâ Efendi

Zekerîyyazâde Yahyâ Efendi'nin şeyhülislamlığı döneminde verdiği fetvaların en yaygın derlemesi, Yahyâ Efendi'nin bir dönem fetva eminliğini yapan Şeyhülislam Esîrî Mehmed Efendi'ye (ö. 1092/1681) aittir.¹⁶¹ Bu derlemede Yahyâ Efendi'nin iltizama temas edilen muhtelif fetvaları bulunmakla beraber tespit ettiğimiz dört fetva çalışmamızın soruları açısından kıymetlidir. Yahya Efendi'nin iltizamla ilgili bu dört fetvası iltizama kefâlet ve iltizam bedelinin havâlesiyle ilgilidir.

Yahyâ Efendi'ye sorulan bir meseleye göre, bir kişi bir kazâdaki gayrimüslimlerin cizyelerini toplama vazifesini iltizamla almıştır. Daha sonra mültezim iltizamla aldığı kazânın bazı köylerinin cizyelerini başka bir kişiye iltizamla vermiştir. Başka bir şahıs ise ikinci mültezimin ilk mültezime ödeyeceği miktara kefil olmuştur. Ancak, ikinci mültezim iltizama aldığı miktar kadar cizye toplayamayarak zarar etmiştir. Zekerîyyazâde Yahyâ Efendi, ilk mültezimin zarar sebebiyle bu miktarı kefilden alamayacağına fetva vermiştir.¹⁶²

Diğer fetvalarda ise iltizam bedelinin havâlesi söz konusu edilmektedir. Bir mültezim bir vakıf köyü mütevellisinden bir miktar akçeye iltizamla almıştır. Ancak vakfın bir kişiye de borcu bulunmaktadır. Vakıf mütevellisinin alacaklının borcu mültezimin toplayacağı mahsulden alması üzere, borcu nakletmek istemektedir. Hem mültezim hem vakfın alacaklısı bu havâleyi kabul etse dahi, Yahyâ Efendi mezkûr

¹⁶¹ Özen, “Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü”, 292.

¹⁶² “Mesele: Zeyd bir kadılığın keferesinin cizyelerini iltizâm edip mîrîden aldıktan sonra ol kadılığın karyelerinden bir karyenin keferesinin cizyesini ber vech-i maktû Amr Zeyd'den aldıktan sonra Bekir ol maktû olan mala kefil olsa hâlen Amr ol karyenin keferesinden cizyelerini cem' edip ba'dehû zarar ettikde Zeyd Bekir'den “Ol mâl-i maktû'a kefilsin.” deyup almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.” Esîrî Mehmed Efendi b. Abdülhalim el-Bursevî, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, 1087), 177a.

havâle akdinin sahih olmayacağına fetva vermiştir.¹⁶³ Başka bir fetvada ise bu kez bir köyün mahsulünü iltizamlı alan mültezim, kendisinden bir mal satın almak istediği satıcıya, malın bedelinin ödenmesi üzere, iltizama aldığı köyün ahalisinden toplanacak mahsulü havâle etmek istemekte ve satış bedelinin mezkûr havâle ile ödenmesi şartıyla akdi gerçekleştirmek istemektedir. Yahyâ Efendi bu şartla yapılacak bey' akdinin sahih olmayacağına fetva vermiştir.¹⁶⁴

İltizam bedelinin havâlesinin söz konusu olduğu diğer bir fetvada ise, bir vezir satın aldığı samur kürkün bedeli olan seksen bin akçeyi, kendisine tahsis edilen hâs toprakların mahsulünü iltizama verdiği mültezimin, kendisine ödemesi gerektiği bedeli, satıcıya havâle ederek ödemek istemektedir. Hem satıcı hem de mültezim havâle akdini kabul etmiştir. Daha sonra mültezim iltizam bedelinden yetmiş iki bin akçeyi satıcıya ödemiştir. Kalan miktarı ise vezire teslim etmiştir. Satıcı ödenmeyen sekiz bin akçeyi mültezimden talep ettiğinde, mültezimin parayı vezire verdiğini ve alacaklının gidip vezirden alabileceğini söyleyip sekiz bin akçeyi vermeme hakkının olup olmadığı sorusuna Yahyâ Efendi, “Havâle-i şer'îye olunca olmaz.” şeklinde cevap vermiştir.¹⁶⁵ Yahyâ Efendi'nin önceki fetvalarından iltizam bedelinin havâlesini sahih görmediği yani mezkur havâlenin havâle-i şer'îye olmadığı hesaba katıldığında, aslında mültezimin bu bedeli satıcıya ödeme sorumluluğu olmadığı anlaşılır. Zekerîyyazâde Yahyâ Efendi'nin burada aktardığımız fetvalarından hareketle, net bir şekilde iltizam bedeline kefâleti ve iltizam bedelinin havâlesini sahih görmediği söylenebilir.

¹⁶³ “Mesele: Zeyd mütevellisi olduğu vakıf karyenin senevî mahsûlünü Amr'a bir mikdâr akçeye iltizâm ile verdikten sonra vakfın Bekir'e olan bir mikdâr akçe deynini Amr'ın üzerine ol iltizâm ettiği mukâtaa mahsûlünden vermek üzere havâle edip Amr ve Bekir'den her biri havâleyi kabûl eyleseler havâle-i mezbûre sahiha olur mu? el-Cevâb: Olmaz.” Esîrî Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi* (Esad Efendi, 1087), 178a.

¹⁶⁴ “Mesele: Zeyd bazı emlakını Amr'a semen-i malûma bey ettikde Amr semen-i mezbûru iltizâm eylediği karye ve arâzi mahsûlünden ahâli-i mezbûrdan havâle etmek şartıyla bey edip Amr dahi ol şartla iştirâ eylese bey'-i mezbûr sahih olur mu? el-Cevâb: Olmaz.” Esîrî Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi* (Esad Efendi, 1087), 141b.

¹⁶⁵ “Mesele: Vüzerâdan Zeyd Amr'dan iştirâ ve kabz eylediği semmûr kürkün semeni olan seksen bin akçeyi havâs karyelerinin senevî mahsûlünü bir mikdâr akçeye verdiği Bekir'den havâle edip Amr ve Bekir'den her biri havâleyi kabûl eyleseler ba'dehû Bekir ol iltizâm ettiği akçenin yetmiş iki bin akçesini Amr'a verip mâadâsını Zeyd'e teslimden sonra Amr ol havâle olunan meblağdan bâkî kalan sekiz bin akçeyi Bekir'den talep ettikde Bekir “Ol meblağ-ı bâkiyi Zeyd'e verdim, var ândan al.” deyup vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Havâle-i şer'îye olunca olmaz.” Esîrî Mehmed Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi* (Esad Efendi, 1087), 179b.

D. *el-Fetâva'l-hayriyye*

el-Fetâva'l-hayriyye, Remle müftüsü Hayreddin er-Remlî'nin fetvalarından oluşmaktadır. Remlî'nin fetvaları henüz hayatta iken oğlu Muhyiddîn tarafından derlenmeye başlamıştır. Mehîr bölümüne geldiğinde Muhyiddîn vefat etmiş, kalan kısmı Remlî'nin talebesi İbrahim b. Süleyman er-Remlî el-Cînî'nî (ö. 1108/1696-1697) tamamlamıştır. Eser *el-Hidâye*'nin başlıklarına göre düzenlenmiştir. Muhyiddîn babasının özellikle sık karşılaşılmamasına rağmen başka kaynaklarda kendisine yeterince yer verilmeyen meselelerle ilgili fetvalarını derlemeye çalıştığını belirtmektedir.¹⁶⁶

Remlî bir taşra müftüsü olmasına rağmen İstanbul ile sıkı bir ilişki içerisindeydi. Şeyhülislâm Minkârîzâde Yahyâ Efendi, elfâz-ı küfürle ilgili bir mesele hakkında Remlî'nin bilgisine başvurmuş ve Remlî de bir risale ile icâbet etmiştir.¹⁶⁷ *el-Fetâva'l-hayriyye*'de yer alan bazı fetvaların İstanbul'dan sorulmuş olması ve bazı fetvalarında Ebüssuûd Efendi'nin fetvasına referansta bulunması da onun merkezle arasındaki irtibatını göstermektedir.¹⁶⁸ *Hayriyye*'de iltizamlı ilgili beş fetva tespit edilmiştir.¹⁶⁹ Fetvaların tamamı iltizamın meşruiyetiyle doğrudan ilgilidir.

Vakıf bölümünde yer alan bir meselede, bir vakıf köyün azledilen mütevellisinden, yeni müteveli topladığı mahsulü vâkıfın vakfettiği cihete harcanması üzere teslim almak istemekte ancak ma'zul müteveli mahsulü vakfın mültezimi olarak topladığını öne sürerek teslimden kaçınmaktadır.¹⁷⁰ Fetvada mütevellinin bu tasarrufunun kendisinden mahsulün alınmasını engelleyecek hukukî bir işlem mi, yoksa iltizamın sahih olmaması sebebiyle mütevellinin bu sözlerine itibar edilmemesini gerektiren ve elindeki tüm mahsulün alınmasına imkan veren gayr-ı

¹⁶⁶ Cengiz Kallek, "el-Fetâva'l-hayriyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 3 Haziran 2021).

¹⁶⁷ Özen, "Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü", 319.

¹⁶⁸ Özen, "Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü", 320.

¹⁶⁹ Remlî'nin *el-Fetâva'l-hayriyye*'de yer alan iltizam fetvalarının derlendiği bir risale için ayrıca bkz. *Risâle fî mesâilî'l-iltizâm ve'l-mukâtaa* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, 447/8), 140b–145b.

¹⁷⁰ Hayreddin b. Ahmed er-Remlî, *el-Fetâva'l-Hayriyye li-nef'i'l-berriyye* (Kahire: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1300), 1/185.

hukukî bir işlem mi olduğu sorulmaktadır. Remlî çok keskin bir üslupla, mütevellinin bu tasarrufunu kınamakta, İslâm fukâhasından hiç kimsenin vakıflarda iltizamı sahih görmediğinin altını çizerek ma‘zul mütevellinin yaptığı işlemin şer‘î olmadığını, büyük bir hata olduğunu belirtmektedir. Remlî, iltizamın bâtıl bir akid olduğunu ve iltizamda var olan eğriliğin hiçbir şekilde düzeltilemeyeceğini belirterek sahih bir akid olarak görülme imkanının olmadığına dikkat çekmektedir. Remlî’ye göre iltizam bir bey‘ akdi olarak kabul edildiğinde madumun satımı anlamına gelmektedir. Bir icâre akdi olarak kabul edildiğinde ise akde konu olan aynın kullanımıyla birlikte yok olmasıyla sonuçlandığı için caiz değildir. Hibe ve sadaka şeklinde kabul edildiğinde ise yine batıl olacağını belirtir. Bu ihtimaller dışında bir ihtimal olmasının düşünülmemeyeceğini iddia eden Remlî, iltizamın bu şekilde her açıdan batıl bir akid olmasından dolayı, yeni mütevellinin ma‘zul mütevellinin elindeki mahsulü teslim alıp vâkıfın harcanmasına şart koştuğu cihetlere harcaması gerektiğini, ma‘zul mütevellinin teslimden kaçınması durumunda ise mahsulün kendisinden cebren alınması gerektiğini ifade etmektedir.¹⁷¹

Vakıf bölümündeki başka bir meselede ise iltizam yerine mukâtaa kavramı kullanılmaktadır. Gelirleri hameyn-i şerifeyn’e vakfedilen bir köyün arazisinin mahsulünün köylüler tarafından belli bir bedel karşılığında mukâtaaya alınmasının şer‘an sahih olup olmadığı sorusunu Remlî, şer‘an sahih olmadığı şeklinde cevaplamakta ve bu şekilde vakıf mahsulünün mukâtaaya verilmesinin butlanı hakkında hiçbir fakihin tereddüdünün bulunmadığını belirtmektedir.¹⁷²

Remlî’nin iltizamla ilgili diğer fetvaları icâre bölümündedir. Bir fetvada bir yeri belirli bir bedel karşılığında mukâtaa ile alan birisinden sonra, başka bir kişi mukâtaa için daha yüksek bir bedel teklif etmiş ve iki kişi o yerin mukâtaasını ortaklaşa devam ettirmişlerdir. Sonradan gelen, ilk kişinin elinden mukâtaayı almak için teklifini sürekli arttırmaktadır. İlk soru mukâtaayı ilk alan kişinin son teklifi kabul ettiği takdirde durumunun ne olacağıdır. İkinci soru ise ikinci kişinin ortaklıktan önce

¹⁷¹ Remlî, *el-Fetâva'l-Hayriyye*, 1/186.

¹⁷² Remlî, *el-Fetâva'l-Hayriyye*, 1/209.

mukâtaadan bir süre tasarruf etmesi ve mukâtaa için gereken meblağı eksik ödemesiyle ilgilidir ve bu kişiye eksik kalan kısmın tamamlatılma imkânı sorulmaktadır.¹⁷³ Remlî, anlatılan meselede mukâtaanın konusunun bir bedel karşılığında bir araziden hasıl olan harâcî almak olması sebebiyle mukâtaanın bâtil ve gayr-ı lâzım bir akid olduğunu ifade etmekte ve akde dair herhangi bir şer'î sonucun olmadığı şeklinde cevap vermektedir.¹⁷⁴ Başka bir fetvada köylülerin tasarrufunda olan köylerin ve arazilerin, harâc-ı mukâsemelerini ve örfî vergilerini almak üzere icâresinin caiz olup olmadığı sorulmaktadır.¹⁷⁵ Akde konu olan aynın tüketimiyle sonuçlanmak üzere bir şeyin kiralanmasının bâtil olduğunu belirten Remlî, bu sebeble kiracının bu akid sebebiyle her hangi bir şeye mâlik olamayacağını, ayndan meydana gelen şeyin kendisinden alınabileceğini, tüketmesi ve helak etmesi durumunda ise tazminle yükümlü olduğunu vurgulamaktadır.¹⁷⁶ Remlî'ye göre böyle bir icâre akdinden sonra kiracının kiraladığı şeyle ilişkisi ile akidden önceki ilişkisi arasında herhangi bir fark yoktur, akid yok hükmündedir.

Remlî'nin iltizam ile ilgili mezkûr yaklaşımına pek çok fetvada aynı şekilde rastlanmaktadır. İltizam yerine zaman zaman mukâtaa, maktû ve damân kavramlarını kullanan Remlî, bir köyün muhtesibliğinin,¹⁷⁷ bir mîrî mukâtaanın,¹⁷⁸ bir vakıf arazinin¹⁷⁹ veya bir timarın¹⁸⁰ iltizamla verilmesiyle ilgili fetvaların hepsinde iltizamın bâtil bir icâre akdi olduğunu vurgulayarak şer'î olmadığına fetva vermektedir. Ayrıca bir fetvada da iltizamla beraber iltizama kefâletin de sahih olmadığını belirtmektedir.¹⁸¹

E. Fetâvâ-yı Abdurrahîm

¹⁷³ Remlî, *el-Fetâva'l-Hayriyye*, 2/118.

¹⁷⁴ Remlî, *el-Fetâva'l-Hayriyye*, 2/119.

¹⁷⁵ Remlî, *el-Fetâva'l-Hayriyye*, 2/119.

¹⁷⁶ Remlî, *el-Fetâva'l-Hayriyye*, 2/119.

¹⁷⁷ Remlî, *el-Fetâva'l-Hayriyye*, 2/125.

¹⁷⁸ Remlî, *el-Fetâva'l-Hayriyye*, 2/127.

¹⁷⁹ Remlî, *el-Fetâva'l-Hayriyye*, 2/135, 136.

¹⁸⁰ Remlî, *el-Fetâva'l-Hayriyye*, 2/128.

¹⁸¹ Remlî, *el-Fetâva'l-Hayriyye*, 2/126.

Fetâvâ-yı Abdurrahîm isimli derleme, Minkarizâde Yahyâ Efendi'nin şeyhülislamlığı döneminde verdiği fetvalardan oluşmaktadır.¹⁸² Öğrencisi Şeyhülislam Menteşzâde Abdurrahîm Efendi, Yahyâ Efendi'nin fetvalarını fıkıh kitaplarındaki bâblara göre tasnif etmiştir. *Fetâvâ-yı Abdurrahîm*'de, iltizamla ilgili fetvaların bulunduğu "Fi'l-iltizâmât" şeklinde müstakil bir bâb başlığı da yer almaktadır. İltizamla ilgili burada yer vereceğimiz fetva sayısı yirmi altıdır.

Minkarizâde Yahyâ Efendi'nin verdiği bir fetvada, bir sipahiden timarını iltizamla alan mültezimin iltizam akdini, henüz mashul hasad edilmeden, iltizam veren sipahinin hayatını kaybetmesinin akabinde timarın tahsis edildiği yeni sipahinin feshedilebileceği görülmektedir.¹⁸³ Başka bir fetvasından ise mültezimin kendi döneminde hasad imkânı oluşsa bile, iltizam akdinin feshedilebileceği anlaşılmaktadır.¹⁸⁴ Minkarizâde, aynı şekilde başka bir fetva da mültezimin kendi iltizam müddeti içerisinde hasad dönemi gelse de henüz mahsulü kabz etmemesi halinde, iltizam akdinin feshedilip mahsulün iltizama konu olan toprağın hak sahibinin kişinin yetki verdiği başka biri tarafından kabz edilebileceğini göstermektedir.¹⁸⁵ Yine bir fetvada, mültezimin iltizam akdinden sonra henüz mültezimin iltizamla aldığı yeri zapt etmesinden önce, iltizam akdinin feshedilip, iltizamın başkasına verilebilmesine

¹⁸² *Fetâvâ-yı Abdurrahîm*'in aidiyeti meselesi hakkında bkz. Ahmet Faruk Çelik, "Minkârizâde Yahya Efendi'nin Fetvalarının *Fetâvâ-yı Abdurrahîm* Olarak Tedavüle Girişi Üzerine Değerlendirmeler", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 60 (Haziran 2021), 57-76.

¹⁸³ "Zeyd timârî karyesini Amr'a iltizâmla verip ba'dehu hasâd idrâk etmeden Zeyd fevt olup timâr berâtla Bekir'e tevcih olunduktan sonra hasâd idrâk edip Bekir öşr-i mahsulü kabz etmek istedikde Amr "Timârı ben Zeyd'den iltizâmla almağla öşr-i mahsûllerin zabt ederim" demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz." Menteşzâde Abdurrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdurrahîm* (İstanbul: Dârü't-Tıbbâti'l-Ma'mûre, 1247), 1/52.

¹⁸⁴ "Bir hâssın zâbiti olan Zeyd ol hâssın bir senede hâsıl olacak mahsûlünü bir sene tamamına dek Amr'a şu kadar akçeye iltizâmla verip Amr dahi varıp ol hâssın mahsûlünü ahz ve kabz edip lakin ol hâss arâzisinde olan kovanların öşrünü almadan Zeyd, Amr'ı azl edip ol hâssın mahsûlünü zabta tarafından Bekir'i tevki eddikde Bekir ol kovanların ashâbı kovanlarını bozup asalından öşrünü almak istedikde Amr mücerred "ol kovanlarda hâsıl olan 'asal ol hâss benim taht-i iltizâmımda iken hâsıl olmağla öşrünü ben alırım" deyu Bekir'i ahzden men'a kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz." Abdurrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdurrahîm*, 1/56.

¹⁸⁵ "Zeyd berât-i sultânî ile mutasarrıf olduğu hâssî karyelerinin bir sene tamamına dek Amr'a şu kadar akçeye iltizâmla verip ol senede hâsıl olacak a'sârı kabza tarafından Amr'ı tevki edip Amr zabt üzere iken hasâd vâki' olup ba'dehu Amr öşr-i mahsulü re'âyâdan kabz etmeden Zeyd'in üzerinden ol hâss Bekir'e tevcih olunup Bekir'in vekili Hâlid hâssı zabt ve a'sârı re'âyâdan cebren almış olsa hâlâ ol a'sârı Zeyd tarafından Hâlid'den talep ve ahza me'mûr değil iken mücerred "mukaddem Zeyd ol sene hâssî bana iltizâm etmiş idi" deyip ol mahsulü Hâlid'den talep ve ahza kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz." Abdurrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdurrahîm*, 1/57.

cevaz verilmektedir.¹⁸⁶ Bu fetvalardan hareketle, iltizam akdinin iltizama veren kişi tarafından her an bozulma imkanı bulunan, gayr-i lâzım bir akid olduğu söylenebilir.

Minkarizâde Yahyâ Efendi'nin verdiği fetvalardan, mahsulün mültezim tarafından toplandığı durumlarda da iltizamı bağlayıcı bir akid olarak görmediği anlaşılmaktadır. Minkarizâde'nin, Ebüssuûd Efendi'nin ve sonraki XVI. yüzyıl şeyhülislamının yukarıda aktardığımız fetvalarında mevcut olan, iltizama veren kişinin mültezimin topladığı mahsulün iltizam bedelinden fazla olan kısmını alabilmesi ve mültezimin iltizam bedelinden eksik toplayıp zarar etmesi durumunda ise kalan kısmı mültezime tamamlatamaması hususlarında benzer şekilde fetva verdiği müşahede edilmektedir.

Mesela Minkarizâde, bir timar köyünü iltizamla alan kişinin iltizam bedelinin tamamını peşin verdikten sonra, topladığı miktarın iltizam bedeline ulaşmaması sebebiyle, verdiği peşin bedeli sipahiden geri alabileceğine fetva vermektedir:

Zeyd tımârî karyelerini şu kadar bin akçeye iltizâmla Amr'a deruhde edip meblağ-ı mezbûru Amr'dan peşin aldıktan sonra Amr varıp zabt ve mahsûlâtını kabz eyledikde iltizâmına bâliğ olmasa hâlâ Amr makbûzini Zeyd'e teslim ve ziyâde bir nesne kabz etmediğine yemin etdikden sonra peşin nâmına verdiği akçeyi Zeyd'den geri almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.¹⁸⁷

Aynı şekilde iltizamı altında bulunan bir mîrî mukâtaayı alt sözleşme ile otuz bin kuruşa iltizama alıp on beş bin kuruşu peşin veren ikinci mültezimin, iltizam süresince ancak on beş bin kuruş toplaması durumunda, hem iltizam bedeli olan otuz bin kuruşun ikinci mültezime tamamlatılamayacağına¹⁸⁸ hem de verdiği on beş bin

¹⁸⁶ “Zeyd mütevellîsi olduğu vakıf karyenin bir sene tamamına dek zabtını Amr'a iltizâm ile der'uhde edip Amr zabt etmeden Zeyd Amr'ı azl yerini Bekir'e sipariş etmeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.” Abdurrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdurrahîm*, 1/482.

¹⁸⁷ Abdurrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdurrahîm*, 1/54.

¹⁸⁸ “Zeyd taht-i iltizâmında olan bir mîrî mukâtaayı me'zûn olmağla iki sene tamamından otuz bin güruşa iltizâmla Amr'a deruhde edip ve meblağ-ı mezbûrdan peşin nâmına Amr'dan on beş bin güruş alıp ba'dehu Amr dahi varıp ol mukâtaayı iki sene zabt ve mahsûlini kabz eyledikde ancak on beş bin güruşluk mahsûl kabz etmekle makbûzini götürüp Zeyd'e teslim edip ziyâde bir nesne kabz etmediğine yemin ederken Zeyd mücerred “İltizâm ve kabul etmiş idin” deyu Amr'dan makbûzinden ziyâde bir nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.” Abdurrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdurrahîm*, 1/55.

peşin kuruşu geri alabileceğine fetva verilmektedir.¹⁸⁹ *Fetâvâ-yı Abdurrahîm*’de mültezimin buna benzer durumlarda, topladığı mahsulü iltizama aldığı kişiye teslim edip daha fazla toplamadığına yemin ettikten sonra, verdiği peşini geri alabileceğine dair pek çok fetva mevcuttur.¹⁹⁰ Yine mültezimin iltizam bedeli kadar toplayamadığı, zarar ettiği durumda, mültezimden ekstra bir bedel alınamayacağına dair pek çok örnek fetva bulunmaktadır.¹⁹¹ Bazı durumlarda mültezimlerin zararlarını tazmin etme sorumluluğu olmamalarını iltizamla ilintili olmayan borçlarında kullanmaya

¹⁸⁹ “Bu suretde Amr makbûzini götürüp Zeyd’e teslim etdikden sonra peşin nâmına verdiği on beş bin gürüşu Zeyd’den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.” Abdurrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdurrahîm*, 1/55.

¹⁹⁰ “Zeyd, Amr’ın tımârını Amr üzerinden kendiyeye tevcih ve berât etdirdikden sonra tımâr-ı mezbûru yirmi yedi bin akçeye iltizâmla Bekir’e verip ve meblağ-ı mezbûru Bekir’den peşin alıp ba’dehu Bekir varıp tımâr-i mezbûru dokuz ay zabt ve mahsûl-i şer’iden makbûzi olan mahsûli Zeyd’in izniyle bey’ eyledikde yirmi yedi bin akçe hâsıl olup meblağ-ı mezbûr Bekir’in yedinde iken Amr tımâr-ı mezbûrunu yine kendiyeye ibkâ ve mukarrar etdirip zabt eyledikde Bekir’in yedinde olan meblağ-ı mezbûrdan on beş bin akçesini cebren Bekir’den almış olsa hâlâ Bekir yedinde bâkî kalan on bin akçeyi mukaddemâ Zeyd’e peşin verdiği yirmi yedi bin akçenin on iki binine tutup ziyâde kabz etmediğine yemin etdikden sonra mâ’adâsını Zeyd’den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.” Abdurrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdurrahîm*, 1/56; “Zeyd bir mîrî hizmetini şu kadar akçeye iltizâmla mîrîden alıp ba’dehu Amr’a iltizâmla verip meblağ-ı mezbûru Amr’dan peşin alıp mesârifine sarfla istihlâk edip ba’dehu Amr hizmetini zabt ve mâl-i mîrîyi tahsîl etdikden sonra Zeyd fevt olmağla taraf-ı sultandan emr ile Amr’ın cem’ ettiği mâl-ı mîrî mîrî için Amr’dan ahz olunsa hâlâ Amr dahi verdiğini Zeyd’in terekkesinden almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.” Abdurrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdurrahîm*, 1/56; “Zeyd-i sipâhî tımârını Amr’a iltizâmla şu kadar akçeye verdikde meblağ-ı mezbûru Amr’dan peşin alıp ba’dehu âhardan Bekir tımâr-ı mezbûru Amr’a zabt etdirmeyip fuzûlî kendisi zabt edip mahsûli re’yyetden alsa hâlâ Zeyd fevt olmağla Amr Zeyd’e peşin deyu verdiği meblağ-ı mezbûru Zeyd’in veresesinden aldıkda verese mahsûl-i mezbûru Bekir’den almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar.” Abdurrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdurrahîm*, 1/56.

¹⁹¹ “Zeyd-i za’îm ze’âmetî karyelerini bir sene zabt etmek için şu kadar gürüş iltizâmla Amr’a verip Amr dahi varıp zabt edip makbûzi bedel-i iltizâmına bâliğ olmamağla makbûzini götürüp Zeyd’e teslim edip ziyâde bir nesne kabz etmediğine yemin dahi ederken Zeyd razı olmayıp mücerred “Sen benden şu kadar akçe iltizâm etdin” deyip Amr’dan ol bedel-i iltizâmını tamamen almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.” Abdurrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdurrahîm*, 1/55; Zeyd-i sipâhî tımârî karyesini dört bin akçeye iltizâmla Amr’a deruhde edip Amr dahi iltizâm ve varıp ol karyeyi zabt ve öşr-i mahsûli kabz eyledikde iltizâmına bâliğ olmayıp bu esnada Zeyd dahi fevt olsa hâlâ makbûzini götürüp verese-i Zeyd’e teslim edip ba’dehu ziyâde bir nesne kabz etmediğine veresinin talepleri ile yemin ederken verese mücerred “iltizâm ve kabul etmiş idin” deyip makbûzinden ziyâde bir nesne almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar.” Abdurrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdurrahîm*, 1/55; “Zeyd berâtla mutasarrıf olduğu hâssının karyelerini ber vech-i iltizâm iki yük on bin yük [iki yüz bin] akçeye Amr’a deruhde edip Amr ol karyeleri zabta tarafından Bekir’i tevkiil ve irsâl edip Bekir dahi varıp zabt ve öşr-i mahsûlini kabz etdikde Amr’ın iltizâmına bâliğ olmayıp bu esnada Amr fevt olup ba’dehu Zeyd fevt olmuş olsa hâlâ Bekir öşr-i mahsûlden makbûzi olan mertebeyi Amr’ın veresesi marifetleriyle Zeyd’in veresesine teslim edip ziyâde bir nesne kabz etmediğine yemin ederken verese-i Amr mücerred “mûrisimizden şu kadar akçe ziyâdeye kabul ve iltizâm etmiş idi” deyu Bekir’den makbûzinden ziyâde bir nesne almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar.” Abdurrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdurrahîm*, 1/55; “Zeyd bir mîrî mukâtaayı mîrîden emr ve defter-i sultânî mücebince mîrîsi olan şu kadar akçeye iltizâm edip ba’dehu Bekir’e şu kadar akçe fâide ile deruhde edip Bekir zabt edip emr ve defter mücebince mahsûlâtını cem’ edip mâl-i mîrîyi tamamen götürüp Zeyd’e teslim eyledikde Zeyd “Benim için deruhde etdiğin fâideyi dahi bana zâmin ol” demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.” Abdurrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdurrahîm*, 1/56.

çalıştıkları görülmektedir. Ancak mültezimlerin bu taleplerine cevaz verilmemekte ve iltizamı aldıkları kişiye borçlarını ödemeleri müstakil olarak değerlendirilmektedir.¹⁹² Bazı fetvalarda sipahinin veya zaîmin, mültezimin mahsulü iltizam bedelinden fazla toplaması örneklerinde rastlandığı gibi, iltizama veren kişinin mültezimin mahsulü toplamasının ardından, iltizam bedelini değil de mahsulü talep ettiği müşahede edilmektedir. Bu talepten mültezimin topladığı mahsulün değeri iltizam bedelinden daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır. İltizama verenlerin bu talepleri şer'î açıdan caiz görülmektedir.¹⁹³

Şu fetva ise herhangi bir zarar iddia etmeksizin sadece iltizamın meşru olmamasını ileri sürerek, mültezimin daha önce verdiği peşini geri alabileceğini göstermesi açısından önem arz etmektedir:

Zeyd ze'âmetî karyelerini şu kadar akçeye iltizâmla Amr'a deruhde edip ve meblağ-ı mezbûrdan bir mikdârını peşin nâmına aldıktan sonra Amr ol karyeleri zabt ve mahsûl-i şer'îyesini kabz eyledikde Zeyd "iltizâm-i meşrû' değildir" deyip peşin nâmına verdiği akçeyi Amr'a red ve teslîm edip makbûzî olan mahsûlî Amr'dan almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.¹⁹⁴

Minkârîzade Yahyâ Efendi'nin de fetvalarında iltizam bedeline kefâletin sahîh olmadığını beyan ettiği görülmektedir.¹⁹⁵ Daha önceki mecmualarda olduğu gibi *Fetâvâ-yı Abdurrahîm*'de de, kefilin kendisinden iltizam bedeli talep edildiğinde,

¹⁹² "Zeyd, Amr'a şu kadar ğuruş ikrâz ve teslîm etdikden sonra Amr "Zeyd taht-i iltizâmında olan hâssı zabt edip meblağ-ı mezbûru mahsûlünden istifâ eyle" deyip Zeyd dahi razı olup ba'dehu ol hâss zabt ve mahsûlünden şu kadar ğuruş kabz etdikde makbûzî meblağ-ı mezbûre bâliğ olmasa hâlâ deynden makbûzından mâ 'adâsını Amr'dan talep etdikde Amr mücerred "Sen hâss mahsulünden istifâya razı olmağla ben cümleden berî olmuş olurum" deyu mâ 'adâyı vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz." Abdurrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdurrahîm*, 1/60.

¹⁹³ "Zeyd'in ze'âmetî karyelerini şu kadar akçeye iltizâm eden Amr ol karyeleri zabt etdikde a'sâr-ı şer'îyyeden şu kadar hubûbât kabz eylese hâlâ Zeyd bedel-i iltizâmı almayıp hâsıl olan a'sâr-ı şer'îyyeyi almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur." Abdurrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdurrahîm*, 1/56; "Zeyd-i ze'im ze'âmetî karyelerinin mahsûlâtını cem'a Amr'ı vekîl etmekle Amr ol karyeleri Bekir'e yirmi bin akçeye deruhde eylemiş olsa hâlâ Zeyd meblağ-ı mezbûru almayıp ol karyelerin mahsûlâtını kendi ahza kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur." Abdurrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdurrahîm*, 1/57.

¹⁹⁴ Abdurrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdurrahîm*, 1/57.

¹⁹⁵ "Zeyd bir hâssı Amr'dan iltizâmla şu kadar akçeye aldıkda Bekir "Eğer zarar edersen ben zâmin olayım" deyu kefil olmuş olsa kefâlet-i mezbûre sahîha olur mu? el-Cevâb: Olmaz." Abdurrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdurrahîm*, 2/292; "Zeyd taht-i iltizâmında olan mukâtaayı me'zûn olmağla bir mikdâr akçe iltizâmla Amr'a deruhde eyledikde Bekir mal-ı iltizâma kefil olsa kefâlet-i mezbûre sahîha olur mu? el-Cevâb: Olmaz." Abdurrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdurrahîm*, 2/292.

iltizamın meşru olmaması sebebiyle kefâletinin sahih olmadığını ileri sürerek borçtan kurtulmaya çalıştığına rastlanmaktadır. Minkarizâde, kefilin kefâletine konu olan borcun iltizam bedeli olduğunun ispat edilemediği durumlarda kefâletin geçerli olduğuna¹⁹⁶ borcun iltizam bedelinin mahkemede ispatı halinde ise hem kefâletin hem de borcun geçersiz olduğuna¹⁹⁷ fetva vermektedir. İltizam bedelinin havâlesi konusunda da Minkarizade önceki şeyhülislamları takip ederek, sahih olmadığına fetva vermektedir.¹⁹⁸

F. *Fetâvâ-yı Ali Efendi*

Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi'nin fetvalarını ihtiva eden *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, fetvahânenin en muteber addettiği dört fetva mecmuasından biridir. Eserde iltizamla ilgili yirmi iki fetva bulunmaktadır.

Çatalcalı Ali Efendi pek çok fetvada, bir yerin iltizama verildikten sonra iltizamın taraflardan biri tarafından bozulabilmesini tecviz etmektedir. İltizama veren tarafın mültezimin zaptından önce akdi feshedip kendisinin zabt etmesi

¹⁹⁶ “Zeyd’in Amr zimmetinde olan iki yüz bin akçe hakkına Bekir kefil olduktan sonra Zeyd meblağ-i mezbûrdan seksen bin akçesini bi-hükmi’l-kefâlet Bekir’den aldıktan sonra Bekir, Zeyd’den “Senin Amr zimmetinde olan akçen mal-ı iltizâm olup mal-ı iltizâma kefâlet-i sahiha olmamağla senin benden seksen bin akçeyi ahz ve kabzın bi-gayr-i hak olmuş olur, meblağ-i mezbûru bana ver” deyu dava etdikde Zeyd, Amr zimmetinde olan iki yüz bin akçesi mal-ı iltizâmdan olduğunu inkâr edip Bekir mal-ı iltizâmdan olduğuna ikâmet-i beyyine eylese makbûle olur mu? el-Cevâb: Olmaz.” Abdurrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdurrahîm*, 2/313.

¹⁹⁷ “Zeyd “Amr’a şu cihetden şu mikdâr akçe deynim vardır” deyu ikrâr ve yedine hüccet verdikten sonra Amr ol hüccet mücebince meblağ-i mezbûru Zeyd’den talep etdikde Zeyd “Gerçek ben sana vech-i muharrer üzere deyn ikrâr etdim, lakin mukaddemâ ben senden bir hizmet aldığımda iltizâm-i meşrû’ olmamağla senin ilhâh ve ibrâmın ile sana ol cihetden deynim vardır deyu ikrâr ve ona binâen hüccet vermiş idim, kaziyenin aslı böyledir” deyu Amr’ın muvâcehesine vech-i şer’î üzere isbât edip Amr’ın mutâlebesinden halâs olur mu? el-Cevâb: Olur.” Abdurrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdurrahîm*, 2/257.

¹⁹⁸ “Zeyd taht-ı iltizâmında olan bir mîrî hizmeti için Amr’a şu kadar akçeye iltizâmla verdikten sonra meblağ-i mezbûru Bekir’e olan ol mikdâr akçe deyni mukâbelesinde Amr’dan Bekir’e havâle eylese havâle-i mezbûre sahiha olur mu? el-Cevâb: Olmaz.” Abdurrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdurrahîm*, 2/316; “Zeyd taht-ı iltizâmında olan vakıf mukâtaayı Amr’a şu kadar akçeye iltizâmla verdikten sonra ol kadar akçe dâini Bekir’i bedel-i iltizâmdan edâ etmek üzere Amr’ın üzerine havâle eylese havâle-i mezbûre sahiha olur mu? el-Cevâb: Olmaz.” Abdurrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdurrahîm*, 2/316; “Zeyd taht-ı iltizâmında olan mîrî mukâtaayı me’zûn olmağla şu kadar akçeye iltizâmıla Amr’a deruhde etdikden sonra Zeyd, Bekir’e olan şu kadar akçe deynini Amr’ın üzerine iltizâm ettiği mukâtaa mahsûlünden vermek üzere havâle edip Amr ve Bekir’den her biri havâleyi kabul eyleseler havâle-i mezbûre sahiha olur mu? el-Cevâb: Olmaz.” Abdurrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdurrahîm*, 2/316.

mümkündür.¹⁹⁹ Aynı şekilde mültezim de zabıttan önce iltizamdan vazgeçebilir ve peşin bir ödeme yaptıysa bu miktarı geri alabilir.²⁰⁰ Çatalcalı Ali Efendi de mültezimin iltizam bedelinden daha az mahsul toplaması sebebiyle zararın mülteziime tazmin ettirilemeyeceğine fetva vermektedir.²⁰¹ Aksine, mültezim zarar etmesi durumunda, verdiği peşin bedeli geri alma hakkına sahiptir. Ancak mültezim bu bedeli yalnızca peşin bedeli kendisine ödediği kişiden geri alabilir.²⁰²

Çatalcalı Ali Efendi'nin fetvalarına gelinceye kadar, Osmanlı şeyhülislamı mültezimin iltizam bedelinden fazla miktarda mahsul toplaması durumunda, iltizama veren şahsın bu fazlalığa el koyabilme haklarının olduğuna yönelik fetva vermişlerdi. Çatalcalı Ali Efendi de bu yaklaşımı sürdürmekle beraber -önceki şeyhülislamların fetvalarında gündeme gelmeyen bir biçimde- birçok fetvada mültezimin mahsulü toplama ve kabzetmesine karşılık piyasada bu iş için takdir edilen ücretin yani *ecr-i*

¹⁹⁹ “Zeyd, timarı karyesini şu kadar akçeyle iltizamla virdikden sonra Amr, timarı zabtirmeden Zeyd iltizama razı olmamağla Amr’a zabtirmeden Zeyd kendi zabta kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.” Çatalcalı Ali Efendi, *Açıklamalı Osmanlı Fetvâları: Fetâvâ-yı Ali Efendi*, haz. Necati Demirtaş (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2014), 1/299.

²⁰⁰ “Zeyd, timarı karyesini şu kadar akçe iltizamla Amr’a virüb meblağ-i mezbûri Amr’dan peşin alsa Amr, timarı zabtirmeden iltizama razı olmayub meblağ-i mezbûru Zeyd’den istirdâda kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.” Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 1/300; “Zeyd, mütevellisi olduğu vakıf karyeyi şu kadar akçe iltizamla Amr’a virüb meblağ-i mezbûri Amr’dan peşin aldıktan sonra Amr’ı karyeyi zabtirmeden Zeyd’in yerine Bekir mütevellî oldukda karye-i mezbûreyi Amr’a zabtirmeden Zeyd ahara virse Amr, meblağ-ı mezbûri Zeyd’den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.” Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 1/300; “Zeyd-i vâlinin kethüdası Amr, Zeyd’in hâsî karyelerini şu kadar akçe iltizamla Bekir’e virüb ol kadar akçeyi Bekir’den peşin aldıktan sonra Bekir hası zabtirmeden has Beşir’e tevcih olursa Bekir meblağ-ı mezbûri Amr’dan almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.” Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 1/300, 301.

²⁰¹ “Zeyd, zeâmeti karyesini şu kadar güruşa iltizamla Amr’a virüb Amr dahi zabt ve mahsulü kabz itdikden sonra makbuzi, bedel-i iltizamına bâliğ olmasa Amr, makbuzi Zeyd’e virdikde Zeyd, Amr’a: “İltizam itmekle bedel-i iltizamı malından tekmiil eyle!” dimege kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.” Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 1/299, 300; “Zeyd, timarı karyesini iltizamla Amr’a virüb Amr dahi zabt ve mahsul-i şer’îsini kabz itdikten sonra Amr iltizama razı olmamağla makbuzi Zeyd’e virmek murad itdikde Zeyd “Makbuzun şu kadar!” deyu dava; ve Amr “Şu kadar nakısdır!” deyu ziyadeyi inkâr idüb ziyade sabite olmasa Zeyd, kavli-i mücerrediyile Amr’ın ikrar itdiği miktardan ziyade Amr’dan nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.” Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 1/300; “Zeyd, taht-ı iltizamında olan mîrî hizmeti iltizama me’zûn olmağla bedel-i iltizamından şu kadar ziyadeye iltizamla Amr’a virüb Amr dahi hizmeti zabt ve mahsulü kabz itdikde makbuzi ancak mîrîsine bâliğ olsa Amr, makbuzi Zeyd’e virürken Zeyd, Amr’a mücerred: “İltizam itmekle bedel-i iltizamı malından tekmiil eyle!” dimege kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.” Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 1/301.

²⁰² “Zeyd, timarî karyesini iltizamla Amr’a virüb Amr dahi Bekir’e şu kadar akçe iltizamla virüb meblağ-i mezbûri Bekir’den peşin aldıktan sonra Bekir timarı zabt ve mahsulü kabz itdikde makbuzi bedel-i iltizama bâliğ olmasa Bekir Amr’ı mutâlebe itmeyüb mücerred: “Timarından zarar itdim!” deyu Zeyd’den nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.” Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 1/301.

misl'in mültezime ödenmesinin zorunlu olduğuna fetva vermektedir.²⁰³ Bu fetvalara göre gelir kaynağını iltizama veren kişi, mültezimin elindeki mahsulden yalnızca ecr-i misl dışındaki miktarı alabilir.²⁰⁴

Çatalcalı Ali Efendi'nin fetvalarında sıklıkla karşılaşılan bir mesele, iltizama verilen yerin tahsis edildiği kişinin değişmesi durumunda mahsulün kime ait olacağıdır. Tımarın verildiği kişinin değişmesi durumunda, hasad imkânı kimin döneminde meydana gelmişse onun mahsulü almaya hakkı olduğunu ifade eden Çatalcalı,²⁰⁵ tımarın iltizama verilmesi durumunda ise mültezimin mahsulü kimin döneminde kabzettğini dikkate almaktadır.²⁰⁶

²⁰³ “Zeyd, tımarı karyesini şu kadar akçeye iltizamla Amr’a virdikde mahsulden bedel-i iltizamdan ziyadesi Amr’ın olmak üzere virüb Amr dahi zabt ve birkaç ay sa’y edip mahsul-i şer’isini kabz etdikden sonra Zeyd iltizama razı olmayub cümle makbuzi Amr’dan alsa Amr, amelinin ecr-i mislini Zeyd’den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.” Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 1/302.

²⁰⁴ “Zeyd, zeamatî karyesini Amr’a şu kadar gurusu iltizam ile virdükde bedel-i iltizamdan ziyadesi Amr’ın olmak üzere virdükden sonra Amr bedel-i iltizamı Zeyd’e virmeden zeameti zabt ve şu kadar gurusu mahsul-i şer’isini kabzittikde makbuzi bedel-i iltizamdan ziyade olmağla Zeyd, iltizama razı olmayub Amr makbuzundan amelinin ecr-i mislinden maadasını Zeyd’e virdükde Zeyd razı olmayub cümle makbuzi almaya kadir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.” Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 1/302; “Zeyd, zeameti karyelerini Amr’a şu kadar gurusu iltizamla virdikden sonra iltizamdan ziyade Amr’ın olmak üzere virüb ba’dehu bedel-i iltizamı almadan Amr zabt ve mahsul-i şer’isini kabzittikden sonra Zeyd fevt olsa veresesi bedel-i iltizamı almayub Amr’ın makbuzundan amelinin ecr-i mislinden ma’adasını Amr’dan almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar.” Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 1/301; “Zeyd, vasisi olduğu sağırin tımarını şu kadar akçeye iltizamla Amr’a virdükde bedel-i iltizamdan ziyadesi Amr’ın olmak üzere virüb meblağ-ı mezburi Amr’dan alub Amr zabt ve mahsul-i şer’isini kabzittikde makbuzi bedel-i iltizamdan ziyade olsa Zeyd meblağ-i mezbureyi Amr’a reddidüb Amr’ın makbuzundan amelinin ecr-i mislinden maadısını Amr’dan almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.” Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 1/301, 302.

²⁰⁵ “Zeyd, mutasarrıf olduğu tımarı hasad idrak itmeden ferağ idüb tımar Zeyd’in ref’inden beratla Amr’a tevcih olunduktan sonra hasad idrak idüb mahsul hâsıl olsa ol mahsulü Zeyd ve Amr’dan kangısı alur? el-Cevâb: Amr alur.” Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 1/304; “Zeyd’in beratla mutasarrıf olduğu timarda hasad idrak idüb lâkin ekin devs olunmayub Zeyd, öşr-i mahsulü kabz etmeden fevt olduktan sonra, öşr-i mahsulü emin-i beytül-mal olan Amr kabz eylese Zeyd’in veresesi “irsene bize intikal ider” deyu öşr-i mahsulü Amr’dan almağa kadir olur mu? el-Cevâb: Olmazlar.” Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 1/303; “Zeyd, beratla mutasarrıf olduğu tımarın mahsulü subaşı olan Amr, Zeyd’in emriyle reayadan kabz ve deranbar itdikden sonra Zeyd fevt olub veresesi mahsulü subaşıdan almak murad itdiklerinde emin-i beytül-mâl olan Bekir: “Zeyd, fevt olmağla mahsulü ben kabz ederim!” dimeğe kadir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.” Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 1/303.

²⁰⁶ “Zeyd, tımarı karyesini iltizamla Amr’a virüb ba’dehu hasad idrak itmeden Zeyd, fevt olub tımar Bekir’e tevcih olunduktan sonra hasad idrak idüb Bekir öşr-i mahsulü kabz itmek istedikde Amr: “Ben tımarı Zeyd’den iltizamla almağla öşr-i mahsulü ben kabz ederim!” demeye kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.” Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 1/304; “Zeyd, tımarı karyesini iltizamla Amr’a virüb mahsulü kabza tevkil itdikden sonra hasad idrak idüb, Amr mahsulü kabzidüb badehu Zeyd fevt olmağla Bekir’e tevcih olursa mücerred Bekir: “Tımar bana tevcih olundu” deyu ol mahsulü Amr’dan almağa kadir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.” Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 1/303.

İltizam bedeline kefâlet, Çatalcalı Ali Efendi'ye göre de sahih değildir.²⁰⁷ Kefâlet sahih olmadığı için, kefâlete binaen kefilen bir bedel tahsil edilmesi söz konusu olduğunda, kefil bu miktarı geri alma hakkına sahiptir.²⁰⁸ Çatalcalı, gelir kaynağını iltizama veren kişinin mültezimden alacağı iltizam bedelini, borçlu olduğu kişiye havâlesini de sahih görmez.²⁰⁹ Sahih olmayan bu havâleye binâen mültezim ödeme yaparsa, daha sonra dilerse bu meblağı geri alabilir.²¹⁰

G. Fetâvâ-yı Feyziyye

Şeyhülislam Seyyid Feyzullah Efendi'nin fetvalarından oluşan *Fetâvâ-yı Feyziyye*, fetvahânenin en muteber kabul ettiği dört fetva kitabından ikincisidir.²¹¹ Eserde iltizamın fikhî boyutlarıyla alakalı on dört fetva bulunmaktadır.

Feyzullah Efendi kendisinden önceki şeyhülislamların fetvalarıyla uyumlu bir biçimde iltizam akdinin mültezimin henüz iltizama aldığı yeri zabt etmesinden önce taraflardan herhangi biri tarafından feshedilebileceğine fetva vermektedir.²¹²

²⁰⁷ “Zeyd, bir mukataayı Amr’a şu kadar akçeye iltizam ile virdikde Bekir, bedel-i iltizama kefil olsa kefâlet-i mezbure sahih olur mu? el-Cevâb: Olmaz.” Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 1/535.

²⁰⁸ “Zeyd, zeameti karyelerini şu kadar akçeye iltizamla Amr’a virdikde Bekir bedel-i iltizama kefil olup ba’dehu Zeyd kefâlet-i mezbureye binaen ol kadar akçeyi cebren Bekir’den alsa Bekir meblağ-i mezburi Zeyd’den istirdâda kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.” Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 1/536.

²⁰⁹ “Zeyd, taht-ı iltizamında olan vakıf mukataayı Amr’a şu kadar akçe iltizamla virdikden sonra Zeyd ol kadar akçe daini Bekir’i bedel-i iltizamdan eda etmek üzere Amr’ın üzerine havâle-i mukayyede ile havâle eylese havâle-i mezbur sahih olur mu? el-Cevâb: Olmaz.” Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 1/561.

²¹⁰ “Zeyd, taht-ı iltizamında olan mîrî mukataayı Amr’a şu kadar akçe iltizamla virdikden sonra Zeyd, daini Bekir’e ol kadar akçe deyn ile bedel-i iltizamından eda etmek üzere havâle-i mukayyede ile Amr’ın üzerine havâle idüb Bekir dahi ol kadar akçeyi havâle-i merkumeye binaen Amr’dan aldıktan sonra Amr mukataayı zabt etmeden mukataa taraf-ı sultaniden ahara virilse Amr meblağ-ı merkumu Bekir’den istirdada kadir olur mu? el-Cevâb: Olur.” Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 1/561.

²¹¹ Salim Ögüt, “Fetâvâ-yı Feyziyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 10 Temmuz 2021).

²¹² Zeyd tımarı karyesini şu kadar akçeye iltizâmı Amr’a verdikten sonra Amr tımarı zabtetmeden Zeyd iltizâma razı olmamakla Amr’a zabtettirmeyip kendi zabta kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.” Şeyhülislam Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, haz. Süleyman Kaya (İstanbul: Klasik Yay., 2009), 133; “Zeyd mütevellisi olduğu vakıf karyeyi şu kadar akçeye iltizâm ile Amr’a verse Amr karyeyi zabtetmeden Zeyd iltizâma razı olmamakla karyeyi Amr’a zabtettirmeyip vakıf için kendi zabta kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.” Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, 134; “Zeyd tımarı karyesini şu kadar akçeye iltizâmı Amr’a verdikten sonra Amr tımarı asla zabtetmeden iltizâma razı olmamakla Zeyd’e “Tımarını zabteyle” dedikde Zeyd mücerred “İltizâm etmekle bedel-i iltizâmı eda edip tımarı zabteyle” deyu cebre kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.” Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, 136.

Mültezimden peşin bir meblağ alındıysa fesih ancak bu bedelin geri iadesiyle mümkün olabilmektedir.²¹³ Mültezimin verdiği peşini geri alma hakkı, iltizama aldığı yerin tahsis edildiği kişinin değişmesi durumunda da geçerlidir.²¹⁴

Feyzullah Efendi'ye göre, mültezim iltizam bedelinden daha az miktarda gelir topladığında, aradaki farkı tazmin etmek zorunda değildir.²¹⁵ Mültezime zararın zorla tazmin ettirilmesi durumunda, mültezim bu meblağı kendisinden zorla alan kişiden geri alabilir.²¹⁶ Zorla alan kişi vefat etse bile, mültezim bu meblağı vefat eden kişinin terekesinden tazmin ettirebilir.²¹⁷ Mültezim zarar etmesi durumunda verdiği peşini de geri alabilir. Ancak peşini kime verdiyse ondan geri alır.²¹⁸ Mültezim ayrıca iltizamı

²¹³ “Zeyd-i sağırın hâssı karyesini vasısı Amr şu kadar akçeye iltizâmla Bekir’e verip meblağ-i mezbûru Bekir’den peşin alsa Bekir hâssı zabtetmeden Amr iltizâmdan rucu’ edip meblağ-i mezbûru Bekir’e reddedip ve hâssı Bekir’e zabtettirmeyip kendi zabta kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.” Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, 136.

²¹⁴ “Zeyd-i valinin kethüdası Amr Zeyd’in hâssı karyelerini şu kadar akçeye iltizâmla Bekir’e verip ol kadar akçeyi Bekir’den aldıkdan sonra Bekir hâssı zabtetmeden hâs Beşir’e tevcih olursa Bekir meblağ-i mezbûru Amr’dan almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.” Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, 133; “Zeyd-i vali hâssı mukâtaasından olan bâcdarlığı şu kadar akçeye iltizâmla Amr’a verip meblağ-i mezbûru Amr’dan aldıkdan sonra Amr zabtetmeden bâcdarlık emr-i sultanî ile ref’ olursa Amr meblağ-i mezbûru Zeyd’den istirdâda kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.” Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, 135.

²¹⁵ “Zeyd taht-i iltizâmında olan vakıf mukâtaayı me’zûn olmakla bedel-i iltizâmından şu kadar akçe ziyadeye Amr’a verip Amr dahi mukâtaayı zabt ve mahsulünü kabzettikde makbûzu ancak Zeyd’in vakıfdan iltizâm ettiği mikdara balığ olsa Amr makbûzunu Zeyd’e verdikde Zeyd Amr’a mücerred “Sen ziyadeye iltizâm etmekle ziyadeyi malından tekmil eyle” demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.” Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, 133; “Zeyd taht-i iltizâmında olan vakıf karyeyi me’zûn olmakla şu kadar akçeye iltizâmla Amr’a verip Amr dahi karyeyi zabt ve mahsulünü kabzettikde makbûzu ancak Zeyd’in vakıfdan iltizâm ettiği mikdara balığ olsa Amr makbûzunu Zeyd’e verdikde Zeyd mücerred “İltizâm etmekle bedel-i iltizâmı malından tekmil eyle” demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.” Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, 135.

²¹⁶ “Zeyd zeâmeti karyelerini Amr ve Bekir’e şu kadar akçeye iltizâm ile verdikten sonra Amr nesne kabzetmeden fevt olup ba’dehu Bekir tımarı müstakillen zabt ve mahsulünü kabzettikde makbûzu bedel-i iltizâma balığ olmamakla Bekir makbûzunu Zeyd’e verdikde Zeyd razı olmayıp “İltizâm etmekle bedel-i iltizâmı tekmil eyle” deyu Bekir’den tegallüben şu kadar akçe alsa Bekir Amr’ın veresesine mücerred “Amr zeâmeti benimle iltizâm etmekle meblağ-i mezkûrun şu mikdarını terekesinden dâmin olun” demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.” Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, 133, 134.

²¹⁷ “Zeyd taht-i iltizâmında olan mîrî hizmeti me’zûn olmakla bedel-i iltizamından ziyade şu kadar akçeye iltizâmla Amr’a verip Amr dahi zabt ve mahsulünü kabzettikde makbûzu ancak mîrîsine balığ olup Amr makbûzunu Zeyd’e verdikde Zeyd mücerred “İltizâm etmekle bedel-i iltizâmı malından tekmil eyle” deyu Amr’ın makbûzundan ziyade tegallüben şu kadar akçesini ahz ve istihlâk edip ba’dehu dâmin olmadan fevt olsa Amr ol ziyadeyi Zeyd’in terekesinden tazmine kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.” Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, 135.

²¹⁸ “Zeyd tımarı karyesini iltizâmla Amr’a verip Amr dahi Bekir’e şu kadar akçeye iltizâmla verip meblağ-i mezbûru peşin aldıkdan sonra Bekir tımarı zabt ve mahsulünü kabzettikde makbûzu bedel-i iltizâma balığ olmasa Bekir Amr ile muhâsama etmeyip Zeyd’e mücerred “Tımarın olmakla

aldığı kişinin kendisinde haksız yere aldığı herhangi bir bedeli de geri alma hakkına sahiptir.²¹⁹

Feyzullah Efendi'nin bazı fetvalarında mültezimlerin başka kişilere, elde edeceği muhtemel kârı vaat ederek ortak etmek istediği görülmektedir. Ancak kâr yerine zarar meydana geldiğinde mültezimler ortaklarına bu zararı da yansıtmayı talep etmektedir. Feyzullah Efendi, mültezimlerin zararı ortağına yansıtamayacağına fetva vermektedir.²²⁰ Bazı durumlarda ise kâr meydana geldiğinde mültezim ortağıyla kârı paylaşmaktan kaçınmaktadır. Ancak Feyzullah Efendi, ortakların söz konusu kâr ortak olma taleplerini de yok saymaktadır.²²¹ Ortaklarla ne zararın ne de kârın paylaşamayacağını ifade eden bu fetvaların temeli muhtemelen önceki şeyhülislamların fetvalarında görülen mültezimin zaten kendisinin kâr ettiğinde bu kârı hukuken hak etmediği ve zarar ettiğinde de bu zararı tazmin etmekle yükümlü olmadığına dair yaklaşımdır.

H. Behcetü'l-fetâvâ

Behcetü'l-fetâvâ Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi'nin fetvalarından oluşmaktadır. Abdullah Efendi şeyhülislamlığı döneminde verdiği fetvaları bizzat kendisi bir kitapta derlemiştir. Ancak bu derlemede meselelerin konuları itibarıyla sistematik bir düzene tabi tutulmaması sebebiyle kitabın kullanımını zorlaştırmaktaydı. Abdullah Efendi'ye de hizmet eden fetva emini Mehmed Fıkhî el-Aynî (ö. 1147/1735), Abdullah Efendi'ye hizmeti sırasında Abdullah Efendi'nin daha sonra verdiği fetvaları

makbûzumu alıp verdiğim bedel-i iltizâmı malından dâmin ol demeğe" kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz." Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, 135.

²¹⁹ Zeyd mütevellisi olduğu vakfın bir mukâtaasını iltizâmı Amr'a verdikde kalemiye namıyla nefsi için Amr'dan şu kadar akçe alsa Amr meblağ-i mezbûru Zeyd'den istirdâda kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur." Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, 171.

²²⁰ "Zeyd mîrî mukâtaayı şu kadar akçeye iltizâmı aldıktan sonra Zeyd Amr'a "Mukâtaadan faide hasıla olursa faidesine seni teşrîk edeyim" deyip ba'dehu Zeyd mukâtaayı zabtettikde şu kadar akçe zarar eylese Zeyd Amr'a "Faide hasıla olsa seni teşrîk edecek idim, öyle olunca zararın şu mikdarını bana dâmin ol" demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz." Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, 136.

²²¹ "Zeyd şu kadar akçeye iltizâmı bir hizmet aldıkda Zeyd Amr'a "Hizmeti seninle mean zabtedelim, faide hasıla oldukda seni teşrîk edeyim" deyu vaad edip ba'dehu Zeyd ve Amr hizmeti zabt ve bir müddet sa'y edip şu kadar faide hasıla olsa Zeyd Amr'a amelinin ecr i mislini verip cümle faideyi kabzetmek istedikde Amr Zeyd'e mücerred "Şerîklîğe vaad etmekle faidede sana müşârik olurum" demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz." Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, 136.

da ilave etmiş ve kitabı fıkıh bâblarına göre yeniden tertib etmiştir. Aynî, meydana getirdiği bu yeni esere *Behcetü'l-fetâvâ* ismini vermiştir.²²²

Behcetü'l-fetâvâ'da sadece iltizamla ilgili fetvaları içeren “Nev‘un fî iltizâm-i me‘ûneti'l-arazi” şeklinde müstakil bir bâb başlığı bulunmaktadır. Bununla birlikte bu bâb başlığı dışında da iltizamla ilgili fetvalara rastlanılmaktadır. On fetva iltizamın fikhî boyutlarına dair önemli işaretler içermektedir.

Abdullah Efendi, mültezimin iltizamından kâr etmesi durumunda iltizama veren kişinin mültezime yalnızca ecr-i misl vererek mültezimin elinde bulunan tüm meblağı alabileceğine fetva vermektedir.²²³ Aynı durumun tersi olarak, mültezimin zarar etmesi durumunda mültezim elindeki meblağdan ecr-i mislini ayırıp kalan kısmın tamamını iltizamı aldığı kişiye vermesi de Abdullah Efendi'ye göre caizdir. Böyle bir durumda iltizamı veren kişi mültezimin ecr-i mislini mutlaka vermek zorundadır.²²⁴

Sipahinin timarı sebebiyle devlete ödemesi gereken meblağı ödemediği ve bu borcuna karşılık timarın mültezimin kabz ettiği mahsulün mültezimden alındığı bir meselede, mültezimin iltizamı alırken verdiği peşini geri alabileceğine fetva verilmektedir.²²⁵ Mültezimin iltizamı aldığı kişiye verdiği peşinini geri almasıyla ilgili

²²² Özen, “Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü”, 302, 303.

²²³ “Bir beldenin valisi Zeyd sefer-i hümayuna gittikde hâsları karyelerini âhara vermeğe mütesellimini tevkîl etmekle mütesellim dahi hâsların karyelerini şu kadar akçe iltizâm ile Amr'a verdikde bedel-i iltizâmdan ziyadesi Amr'ın olmak üzere vekalet verip Amr dahi hâsların karyelerini zabt ve mahsul-i şer'isini kabzettikden sonra Zeyd seferden avdet ettikde Amr'ın makbûzu bedel-i iltizâmdan ziyade olmakla Zeyd iltizâma razı olmayıp Amr'ın makbûzundan amelinin ecr-i mislinden mâadâsını Amr'dan almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.” Şeyhülislam Yenişehirli Abdulah Efendi, *Behcetü'l-fetâvâ*, haz. Süleyman Kaya vd. (İstanbul: Klasik Yay., 2011), 205, 206.

²²⁴ “Zeyd mütevellisi olduğu vakıf mukataayı şu kadar akçeye iltizâmla Amr'a verdikde mahsulden bedel-i iltizâmdan ziyadesi Amr'ın olmak üzere verip Amr dahi zabt ve birkaç ay sa'y edip mahsulünü kabzettikde makbûzu bedel-i iltizâmına bâliğ olmasa Amr makbûzundan amelinin ecr-i mislinden mâadâsını Zeyd'e verirken Zeyd almayıp Amr'ın makbûzunu tamamen almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.” Yenişehirli Abdulah Efendi, *Behcetü'l-fetâvâ*, 207.

²²⁵ “Zeyd-i sipahi timarı karyesini Amr'a yüz guruşa iltizâmla verip yüz guruşu aldıktan sonra Amr ol timarı zabt ve hasıl olan mahsulünü kabzettikden sonra mukaddemâ emr-i şerîf ile mahsul-i timardan mîriye vermeğe me'mur olduğu cebeli akçesini birkaç sene vermemekle sinîn-i mezkûrenin cebeli akçesi için mahsul-i mezbûrun mecmûu kibel-i sultanîden emr-i şerîf ile Amr'dan alınsa Amr Zeyd'e verdiği yüz guruşu Zeyd'den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.” Yenişehirli Abdulah Efendi, *Behcetü'l-fetâvâ*, 206.

bir davada mültezimin ibrâsının sahih görülmesi de mültezimin peşinini geri alabilme hakkını gösteren başka bir örnektir.²²⁶ Bir fetvada ise, mültezim iltizama aldığı timarın iltizam bedelinin bir mikdarını peşin verdikten ve timardaki mahsulü topladıktan sonra borçları geride bıraktığı mallardan daha yüksek bir haldeyken vefat eder. Abdullah Efendi mültezimin alacaklılarının mültezimin mahsulünü paylaşma taleplerine cevaz vermemekte, ancak mültezimin sipahiye verdiği peşin bedeli alabileceklerini ifade etmektedir.²²⁷ Mültezimin iltizama aldığı vakıf köyü zabt etmesinden bir süre sonra vefat ettiği bir meselede de mültezimin mirasçıları mültezimin vakıf üzerindeki haklarının kendilerine miras olunduğu zannıyla vakıf üzerinde otorite kurmak istemekte ancak bu talepleri reddedilmektedir.²²⁸

Mültezimin zarar ettiği durumlarda iltizamı aldığı kişiyle arasında hukukî anlaşmazlıklar olabilmektedir. Başta bin kuruş zararı olduğunu ifade edip, sonrasında zararını beş bin kuruş olduğunu iddia eden mültezimi, ilk baştaki iddiasıyla çeliştiğini öne sürerek hukuken engellemeye çalışan vakıf mütevellisinin talebi, Abdullah Efendi tarafından kabul görmemektedir.²²⁹

²²⁶ “Zeyd taht-i iltizâmında olan vakıf mukâtaayı iltizâm eylediği meblağdan şu kadar gurus ziyadeye iltizâmla Amr’a verip ol ziyadeyi Amr’dan aldıktan sonra Amr meblağ-i mezbûrun davasından Zeyd’i ibra eylese ibra-i mezbûr sahih olur mu? el-Cevâb: Olur.” Yenişehirli Abdulah Efendi, *Behcetü'l-fetâvâ*, 469.

²²⁷ “Zeyd-i sipahi timarı karyelerini şu kadar akçeye iltizâmla Amr’a verip meblağ-i mezbûrun bir mikdarını peşin Amr’dan alıp Amr timarı zabt ve mahsulünü kabzettikten sonra Amr düyünü tereklerinden ezyed olduğu halde fevt olsa hâlen Zeyd Amr’dan peşin aldığı meblağ-i mezbûru Zeyd’in dâinlerine verip Amr’ın makbûzu olan mahsulü ahzetmek istedikde dâinler almayıp “Ol mahsulü beynimizde taksim ederiz” demeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar.” Yenişehirli Abdulah Efendi, *Behcetü'l-fetâvâ*, 206.

²²⁸ “Zeyd mütevellisi olduğu vakıf karyeyi şu kadar akçeye bir sene tamamına dek iltizâmla Amr’a verip “Mahlûl olan tarlaları sen tefvîz edip resm-i tapuların sen al” deyip Amr dahi vech-i muharrer üzere birkaç ay zabtettikten sonra Amr fevt olup veresini terk ettikde karye arazisinden bazı tarlalar mahlûl olup Zeyd tapu ile Bekir ve Beşir’e vermek istedikde verese mücerred “Amr bir sene tamamına dek iltizâm etmekle ol tarlaları biz dilediğimiz kimesnelere verip tapu ve mukâtaasını biz alırız” demeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar.” Yenişehirli Abdulah Efendi, *Behcetü'l-fetâvâ*, 255.

²²⁹ “Zeyd bir vakıf mukâtaayı mütevellisi Amr’dan şu kadar bin guruşa üç sene tamamına dek iltizâm ile alıp ol kadar akçe peşin verip üç sene tamamına dek mukâtaayı zabt ve mahsul-i şer’isini kabzettikde Zeyd “Makbuzum bedel-i iltizâmıma bâliğ olmayıp bin gurus zararım vardır” deyip “Bin gurusdan ziyade zararım yokdur” demeyip ba’dehu “Zararım beşbin gurusdur” deyu dava ve müddeâsını vech-i şer’î üzere isbat etmek istedikde Amr mücerred “Bin gurus zarar dava etmenle sâniyen beşbin gurus zarar davan mesmûa olmaz” deyip Zeyd’i beşbin gurus zarar davasından men’a kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.” Yenişehirli Abdulah Efendi, *Behcetü'l-fetâvâ*, 381.

Yukarıda yer verdiğimiz benzer örneklerinde olduğu gibi, bir vakıf tuzlanın mütevellisi önce tuzlada meydana gelecek tuzu bir kişiye iltizama verir, daha sonra ise iltizamın sahih olmadığını önde sürerek iltizam akdini bozmak ister. Abdullah Efendi, akdin bozulup mütevellinin tuzlayı kendisinin zapt etmesine cevaz vermektedir.²³⁰

İltizam bedeline kefâlet Abdullah Efendi tarafından da sahih kabul edilmez. Bir fetvada alacaklı, kefilen borcu tahsil etmek istediğinde kefil, borcun şer'î bir borç olmadığını öne sürerek borçtan kurtulmaya çalışmaktadır.²³¹ Ancak kefâlete konu olan borcun iltizama dayalı bir borç olduğunun kefil tarafından dile getirilmesi, kefâletin üzerinden düşmesi için yeterli değildir. Bunun için, borcun iltizam bedeli olduğunun mahkemede ispat edilmesi gerekir. İspat edildiği takdirde hem mültezim hem de mültezimin kefil borçtan kurtulmaktadır.²³²

İ. *Netîcetü'l-fetâvâ*

Netîcetü'l-fetâvâ Yenişehirli Abdullah Efendi'nin azlinden (1147/1730) Dürrîzâde Mehmed Ârif Efendi'nin ikinci şeyhülislamlık döneminde kadar (1210/1795) görev yapan 32 şeyhülislamın fetvalarını ihtiva etmektedir.²³³ Eserin, fetva eminleri es-Seyyid Ahmed Efendi ve Hafız Mehmed b. Ahmed el-Gedusi (ö. 1253/1837) tarafından derlendiği söylenebilir.²³⁴ Fıkıh kitaplarındaki sistematığe göre tertib edilen eser, fetvahâne tarafından en muteber kabul edilen kitaplardandır.

²³⁰ “Bir vakıf tuzlada hasıl olacak tuzu mütevellisi Zeyd Amr’a bir sene tamamına dek şu kadar akçeye iltizâmla verdikten sonra mütevellisi iltizâm sahih olmamakla tuzlayı Amr’a zabtettirmeyip vakıf için kendi zabta kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.” Yenişehirli Abdulah Efendi, *Behcetü'l-fetâvâ*, 206.

²³¹ “Zeyd “Amr zimmetinde şu kadar akçe hakkım vardır” dedikde Bekir “Ben meblağ-i mezbûra kefilim” deyip ba’dehu Amr gaib iken Zeyd meblağ-i mezbûru Bekir’den dava ettikde Bekir “Amr falan mukâtaayı senden ol kadar akçe bedel mukabelesinde iltizâm edip ben dahi bedel-i mezbûra kefil olmuşdum, meblağ-i mezbûr deyn-i şer’î olmamakla kefâlet sahiha değildir” dese Bekir’in kavline iltifat olunur mu? el-Cevâb: Olunmaz.” Yenişehirli Abdulah Efendi, *Behcetü'l-fetâvâ*, 392.

²³² “Bu surette murâfaa oldukları kadı meblağ-i mezbûru bi-hükmi’l-kefale Bekir üzerine hükmettikten sonra Zeyd meblağ-i mezbûru Bekir’den almadan Amr hâzır olup Zeyd ile murâfaa oldukda Zeyd kadı huzurunda meblağ-i mezbûrun vech-i muharrer üzere bedel-i iltizâm olduğunu ikrar eylese Amr ve Bekir’in zimmetleri berî olup Zeyd’in mutâlebesinden halâs olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar.” Yenişehirli Abdulah Efendi, *Behcetü'l-fetâvâ*, 392.

²³³ es-Seyyid Ahmed Efendi - es-Seyyid Hafız Mehmed b. Ahmed el-Gedûsî, *Netîcetü'l-fetâvâ*, haz. Süleyman Kaya vd. (İstanbul: Klasik Yay., 2014), 9.

²³⁴ Ahmed Efendi – Gedûsî, *Netîcetü'l-fetâvâ*, 10.

Netîcetü'l-fetâvâ ayrıca Osmanlı'da matbaanın kurulmasından sonra basılan ilk fıkıh kitabı olma özelliğini de hâizdir.²³⁵ Eserde iltizamın fikhî boyutlarına temas eden on fetva yer almaktadır.

Netîcetü'l-fetâvâ'da yer alan iltizamlarla ilgili fetvalarda da iltizamın herhangi bir bağlayıcılığının olmadığı görülmektedir. Buna göre, bir mütevellinin vakıf köyün mahsulünü bir kişiye vekâletle toplatma talebini, daha önce köyün mahsulünü mütevelliden iltizamlarla alan mültezimin engelleyemeyeceğine fetva verilmektedir.²³⁶ İltizam bedelinin tamamını peşin ödeyerek bazı hâs köyleri iltizama alan mültezimin, köylere vardığında dolu vurması sebebiyle mahsul toplama imkanının bulunmaması durumunda köyleri zabt etmeyip verdiği peşin meblağı geri alabileceği ifade edilmektedir.²³⁷ Bir fetvada ise timar köyünü ortaklaşa peşin ödeme yaparak iltizama alan iki kişiden, yalnız birinin köyü zabt etmesi ve mahsulünü toplaması durumunda, köyü zabt etmeyen kişinin, ortağından mahsulün yarısını alma hakkının olmadığı, sadece sipahiye verdiği peşini geri alabilme imkanının olduğu belirtilmektedir.²³⁸ Peşin vermediği durumda ise Karahalilefendizâde Mehmed Said Efendi'nin fetvasında da görüldüğü üzere, mültezim iltizam bedeline eşit miktarda mahsul toplayıp kâr edememesine binaen iltizamı aldığı kişiden ek bir meblağ alamamaktadır.²³⁹ Ayrıca mültezim, peşini verdiği kişiyi ibrâ ettiği takdirde de, sonradan iltizamdan zarar

²³⁵ Saffet Köse, “*Netîcetü'l-fetâvâ*”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Temmuz 2021).

²³⁶ “Zeyd mütevellisi olduğu vakıf karyenin mahsulünü kabza Amr'ı tevkil etmek istedikde mukaddema karye-i mezburenin mültezimi Bekir Zeyd'i men'a kadir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.” Ahmed Efendi – Gedûsî, *Netîcetü'l-fetâvâ*, 120.

²³⁷ “Zeyd-i valinin kethüdası Amr Zeyd'in hassı karyelerini şu kadar akçeye iltizamlarla Bekir'e verip ol kadar akçeyi Bekir'den peşin aldıktan sonra Bekir ol karyelere vardıkda bi-kadaillahi teala mahsulleri dolu urmuş olmakla Bekir karyeleri zabtettmeyip asla nesne kabzetmese Bekir meblağ-i mezburu Amr'dan istirdada kadir olur mu? el-Cevâb: Olur. (es-Seyyid Mehmed Kamil Efendi)”

²³⁸ “Zeyd-i sipahi timarı karyesini şu kadar akçeye Amr ve Bekir'e ale'l-iştirak iltizamlarla verip bedel-i iltizamı Amr ve Bekir'den peşin aldıktan sonra Amr ol karyeyi müstakillen zabt ve mahsul-i şer'isini kabzeylese halen Bekir bedel-i merkumdan Zeyd'e verdiği mikdarı Zeyd'den talep etmeyip Amr'a mücerred “İltizâm etmenle makbuzunun nısfını bana ver” deyu cebre kadir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.” Ahmed Efendi – Gedûsî, *Netîcetü'l-fetâvâ*, 120.

²³⁹ “Zeyd malikanesi karyesini şu kadar akçeye iltizamlarla Amr'a verdikde bedel-i iltizamdan ziyadesi Amr'ın olmak üzere verip Amr dahi ol karyeyi zabt ve mahsul-i şer'isini kabzettikde makbuzu ancak bedel-i iltizama müsavi olsa Amr “Makbuzum ziyade olsa benim olur idi öyle olunca malından bana şu kadar akçe ücret ver” deyu Zeyd'e cebre kadir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Karahalilefendizade Mehmed Said Efendi)” Ahmed Efendi – Gedûsî, *Netîcetü'l-fetâvâ*, 119.

ettiğini iddia ederek peşinini geri alması söz konusu olamamaktadır.²⁴⁰ Hem mültezimin hem de varislerinin yalnızca iltizamın başlangıcında verilen peşin paraya ve yaptığı işin karşılığı olarak ecr-i misle hak sahibi olduklarını gösteren başka bir fetvada, iltizam bedelinin bir miktarını peşin verdikten sonra iltizama aldığı vakıf mukâtaayı zabt etmiş, mahsulünü toplamış ve elindeki mahsulü tüketmiş ve sonrasında vefat etmiştir. Fetvada, mültezimin mirasçılarının vakıf mütevellisinden eksik kalan iltizam müddetini tamamlama istekleri reddedilmekte, yalnızca mültezimin verdiği peşin meblağı geri alabilecekleri, vakıf mütevellisinin ise helak olan mahsulü, ecr-i mislin haricindeki kısmını mültezimin terekesinden tazmin edebileceği belirtilmektedir.²⁴¹

Netîce'de yer alan bir fetva da önceki fetva kitaplarında olduğu gibi iltizam bedelinin havâlesi sahih görülmemektedir. Havâleye konu olan borcun iltizam bedeli olduğu mahkemede ispat edildiği takdirde, mültezim havâlenin sahih olmaması sebebiyle alacaklıya ödeyeceği borçtan kurtulmaktadır.²⁴²

Netîce'de yer alan iltizamla ilgili fetvalarda dikkat çekici bir mesele, mültezimin iltizama aldığı topraklarda yaptığı sûistimallerdir. Bir mukâtaayı iltizama alan mültezim, iltizamı aldığı kişinin, köylülerin tarlalarını başkalarına ferâğ etmesine

²⁴⁰ “Zeyd malikanesi karyesini şu kadar akçeye iltizamla Amr’a verip meblağ-i mezburu Amr’ dan peşin ahz u istihlâk ettikten sonra Amr meblağ-i mezbura müteallika davadan Zeyd’i ibra-i sahih ile ibra edip ba’dehu ol karyeyi zabt ve mahsul-i şer’isini kabzettikten sonra Amr “Makbuzum meblağ-i mezbura balığ olmadı” deyu meblağ-i mezburu Zeyd’den dava eylese mesmua olur mu? el-Cevâb: Olmaz.” Ahmed Efendi – Gedûsî, *Netîcetü’l-fetâvâ*, 120.

²⁴¹ “Hind mütevellisi olduğu vakıf mukataayı şu kadar akçeye iltizamla Zeyd’e verdikde bedel-i iltizamdan ziyadesi Zeyd’in olmak üzere verip meblağ-i mezburun bir mikdarını peşin aldıktan sonra Zeyd mukataayı zabt ve mahsul-i şer’isini kabz ve istihlak edip ba’dehu esna-i senede Zeyd fevt olsa Hind meblağ-i mezburu Zeyd’in veresesine red ve Zeyd’in makbuzundan amelinin ecr-i mislinden maadasını terekesinden tazmin edip mukataayı zabt murad ettikde verese “Bakiye-i seneyi biz zabtederiz” deyu Hind’i men’a kadir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar.” Ahmed Efendi – Gedûsî, *Netîcetü’l-fetâvâ*, 120.

²⁴² “Zeyd Amr’dan “Bekir-i vali şu kadar akçe dâini Beşir’i senin üzerine havâle, sen dahi havâleyi kabul etmekle Beşir meblağ-i mezburu dava ve seninle husumete beni tevkil etmişdi” deyu dava ve vekalet-i merkûmeye ikamet-i beyyine ettikde Amr “Bekir hassı mukataasını bana şu kadar akçe iltizamla verip ba’ehu bedel-i iltizamdan eda etmek üzere Beşir’i benim üzerime havâle-i mukayyede ile havâle etmekle havâle-i merkûme fasidedir” deyu dava, Zeyd dahi vech-i mübeyyen üzere havâle-i merkûmenin faside olduğunu kadı huzurunda ikrar ve Amr’ı dava-yı meşrûhasında tasdik eylese Zeyd’in ikrarı muteber ve caiz olup Amr, Zeyd ve Beşir’in mutalebelerinden halas olur mu? el-Cevâb: Olur (Feyzullahefendizade es-Seyyid Mustafa Efendi).” Ahmed Efendi – Gedûsî, *Netîcetü’l-fetâvâ*, 265.

izin vermemesi şeklindeki uyarısına rağmen, ferâğa izin vermektedir. Ferâğın yapıldığı kişinin elinde mültezimin iznine dair belge olmasına karşın, mukâtaanın sahibi tarlayı bu kişiden alıp başkasına ferâğ etmekte ve fetva da bu eylemi onaylamaktadır.²⁴³ Mültezim bazı durumlarda ise köylülerin sahib-i arzın iznini alarak tarlalarını ferağ etmeleri sırasında, köylüleri kendisinden de izin belgesi almalarına zorlamakta ve izin belgesi karşılığında para istemektedir. Fetvalarda köylülerin sahib-i arzdaki izin alması yeterli görülmekte ve mültezimin böyle bir fiile ehil olamayacağı belirtilmektedir.²⁴⁴

J. *el-Ukûdü'd-dürriyye*

el-Ukûdü'd-dürriyye, Dımaşk Hanefî müftülüğü görevinde bulunan Hâmid el-İmâdî'nin, müftülüğü sırasında verdiği fetvaların İbn Âbidîn tarafından ihtisar edilerek yeniden düzenlenmiş halidir.²⁴⁵ Ancak *el-Ukûdü'd-dürriyye*'deki iltizam fetvalarının daha iyi anlaşılması adına önce İbn Âbidîn'in *Reddû'l-muhtâr* isimli eserinde yer alan iltizamla ilgili değerlendirmeleri incelenecektir. *Reddû'l-muhtâr* Hanefî fakihî ve bir dönem Şam'da Hasan el-Murâdî'nin fetva eminliği vazifesinde de bulunan İbn Âbidîn'in, Alaeddin el-Haskefi'nin Timurtâşi'ye ait *Tenvîrû'l-ebâr* isimli eser üzerine telif ettiği *Dürr'ül-muhtâr* isimli şerhi üzerine telif ettiği haşiyedir. İbn Âbidîn'in haşiyesi neredeyse bütün Hanefî mezhebi literatürünü kuşatması ve her eserde rastlanılamayacak yeni meselelere temas etmesiyle dikkat çekmektedir. *Reddû'l-muhtâr*'da biri Kitâbü'l-Cihâd'ın öşür, harâc ve cizye ile ilgili bâbında diğeri

²⁴³ “Zeyd mukataası karyesini iltizamla Amr'a verdikde “Karye-i mezbure toprağında olan tarlalara tapu ile mutasarrıf olanlar tarlalarını ahara ferağ ettiklerinde izin vermeye” deyu nehyetmişken Bekir ol tarlalardan tasarrufunda olan birkaç kıt'a tarlasını Beşir'e ferağ ettikde Amr fuzulen Beşir'in tasarrufuna izin verip ba'dehu Zeyd müciz olmadan Bekir bila-veled fevt olmakla Zeyd ol tarlaları Halid'e tapu ile verse Beşir mücerred “Vech-i muharrer üzere yedimde mültezim temessükü olmakla ol tarlaları ben zabtederim” derneğe kadir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Hacı Veliyüddin Efendi)” Ahmed Efendi – Gedûsî, *Netîcetü'l-fetâvâ*, 446, 447.

²⁴⁴ “Bir karye ahalisinden Zeyd tapu ile tasarrufunda olan tarlayı izn-i sahib-i arzla Amr'a ferağ ettikde ol karyenin mültezimi olan Bekir Amr'a “Bana şu kadar akçe verip benden izin temessükü al” deyu cebre kadir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.” Ahmed Efendi – Gedûsî, *Netîcetü'l-fetâvâ*, 450; “Zeyd-i sipahi tımarı karyesi arazisinden bir tarlayı karye-i mezbur ahalisinden Amr'a tapu ile tefviz ettikde Zeyd'in ol karyede mültezimi olan Bekir Amr'a “Bana şu kadar akçe verip tapuya izin temessükü al ve illa tarlayı sana zabtettirmem” demeğe kadir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.” Ahmed Efendi – Gedûsî, *Netîcetü'l-fetâvâ*, 450.

²⁴⁵ Saffet Köse, “İmâdî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 1 Ağustos 2021).

Kitabü'l-İcâre'nin icâre akdinin feshi bâbında olmak üzere iki yerde iltizamın meşruiyetine değinilmektedir.

İbn Âbidîn iktâ arazisinin asker tarafından kiraya verilip verilemeyeceği meselesiyle ilgili İbn Nüceym'in askerin kendisine ikta edilen araziye başkalarına kiralamasını, kiracının kiralaması türünden bir kiralama olarak sahih olduğuna dair ifadelerini aktarmaktadır.²⁴⁶ Sonrasında İbn Âbidîn meseleye şerh düşerek, söz konusu edilen icâre ile kastedilenin bir arazinin ziraat için kiralanması olduğunu ifade etmektedir. Ancak, mezkûr arazinin ekip biçen köylülerin tasarrufu altında olması, arazi üzerinde köylülerin ekinlerinin bulunması ve köylülerin vergilerini de veriyor olmaları durumunda arazinin başkasına kiralanmasının caiz olmadığına dikkat çekmektedir. Kendi döneminde kiracının araziye ziraat için değil arazinin harâcını almak için kiralaması şeklinde bir uygulamanın var olduğunu ve bu uygulamanın da iltizam olarak adlandırdığını ifade eden İbn Âbidîn, Hayreddin er-Remlî'nin yukarıda ele aldığımız fetvalarına referansla iltizamın sahih olmadığını vurgulamaktadır.²⁴⁷

Haskefî, icâre akdinin şartlarına uygun olarak yapılan mukâtaanın sahih ve akidlerde aslolanın akidde amaçlanan şey olduğunu belirtmektedir.²⁴⁸ Ancak İbn Âbidîn Haskefî'nin bu cümlesine düştüğü şerhte, o gün var olan uygulamanın arazinin velayetine sahip olan kişinin arazisini başka bir kişiye belirli bir bedel karşılığında harâc-ı mukâsesini alması üzerine vermesi şeklinde gerçekleştiğini, bu uygulamanın ise batıl olduğunun altını çizmektedir. İbn Âbidîn bu hükmü, Remlî'nin iltizamın akde konu olan ayının tüketilmesinin amaçlandığı gayr-ı sahih bir icâre akdi olduğuna dair fetvasına dayandırmaktadır.²⁴⁹

el-Ukûdü'd-dürriyye'de yer alan bir fetvada, bir timar sahibinin timarının mahsulünü icâreye vermesinin caiz olup olmadığı sorulmaktadır. İmâdî, Remlî'nin

²⁴⁶ Muhammed Emin b. Ömer b. Abdulaziz ed-Dımaşki İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtar ale'd-Dürri'l-muhtâr şerhi Tenviri'l-efsâr*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud - Ali Muhammed Muavvaz (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994), 6/314, 315.

²⁴⁷ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 6/315.

²⁴⁸ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 9/129.

²⁴⁹ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 9/129.

fetvalarına dayanarak böyle bir icârenin, aynın tüketilmesi kasdıyla yapılması sebebiyle bâtil olduğunu belirtmektedir.²⁵⁰

İbn Âbidîn de İmâdî'nin fetvasını *Reddû'l-muhtâr*'daki değerlendirmeleriyle benzer bir şekilde açıklayarak bu icârenin arazide ziraat yapmak için değil, arazinin gelirini almak için yapılması sebebiyle bâtil olduğunu belirtmektedir. Ancak İbn Âbidîn bu tür bir icârenin sahih olabilmesi için o zamanlarda uygulanan bir hileden de söz etmektedir. Buna göre, söz konusu edilen icârede amaç aslında arazinin mahsulünü almak olsa da, akid arazide ziraat yapmak üzere yapılmaktadır.²⁵¹ İbn Âbidîn bu hileyi İbn Nüceym'in *Eşbâh*'ın icâre bölümünde bahsettiği bir hileye dayandırmaktadır. İbn Nüceym bu bölümde, *Mirâcü'd-dirâye* ve *Fethü'l-kadîr*'den meraların ve otlakların hayvanların otlaması için kiralanmasının caiz olmadığı görüşünü nakletmektedir.²⁵² Ancak icâre akdi otlakta hayvanların ahır olmak üzere bir çadır kurmak için yapıp hayvanların otlamasının da mübah kılınması hilesi ile meselenin caiz hale gelebileceğini belirtmektedir. Çünkü Hanefî mezhebinde var olan görüşe göre bir arazi, sadece ziraat amacıyla değil, üzerine ağaç dikmek, bina yapmak veya çadır kurmak gibi amaçlarla da kiralanabilir. İbn Âbidîn'in hileyi dayandığı diğer iktibas ise yukarıda da değindiğimiz, Haskefi'nin mukâtaanın icâre akdinin şartlarına uygun olarak yapıldığında sahih olacağına dair görüşüdür.²⁵³ Dolayısıyla bu şekilde ziraat için kiralandığı takdirde timar arazisinin icâresi sahihtir. Ancak İbn Âbidîn, icâre akdi bu şekilde sahih olarak kurulsa dahi timarlı askerin, kiracının arazinin mahsulünü almasını engelleyebileceğini ve kendisinin alabileceğinin altını çizmektedir. Çünkü arazinin gelirleri sultan tarafından bizzat askere tevcih edilmiştir ve mahsul askerin hakkıdır. Ona göre timar arazisinin icâresi bu açıdan, hayvanların otlatılmasına dair yapılan icâreden mahiyet olarak farklıdır, çünkü meradaki otlar bir şahsa tevcih edilmemiş herkes için mübah kılınmıştır.²⁵⁴ Binaenaleyh, kiracı timarın mahsulünü köylüden alıp kabzederse, askerin mahsulü kiracıdan alabilir, köylüden alamaz. Çünkü

²⁵⁰ Muhammed Emin b. Ömer b. Abdulaziz ed-Dımaşkî İbn Âbidîn, *el-Ukudü'd-dürriyye fî tenkihi'l-fetava'l-Hamidiyye* (Beyrut: Daru'l-Marife, 1300), 2/128.

²⁵¹ İbn Âbidîn, *el-Ukudü'd-dürriyye*, 2/128.

²⁵² Zeynüddin b. İbrahim b. Muhammed İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir fî mezhebi Ebî Hanîfe en-Numan*, thk. Zekerîyyâ Umeyrat (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 165.

²⁵³ İbn Âbidîn, *el-Ukudü'd-dürriyye*, 2/128.

²⁵⁴ İbn Âbidîn, *el-Ukudü'd-dürriyye*, 2/129.

kiracı mahsulü köylüden askerin izniyle ve onun vekili sıfatıyla kabzetmiştir. Askerin kiracıya mahsulü toplamasına izin vermesi nedeniyle kabzı sahihtir. Dolayısıyla kabzdan sonra askerin köylüden mahsulü talep etme hakkı yoktur. İbn Âbidîn bu hükümlerin tamamının icâre akdinin sahih olması durumunda gündeme geleceğini, sahih olarak kurulmadığında ise icâre akdinin bâtil olduğunun açık olduğunu söylemektedir. Bu noktada İbn Âbidîn, ulemanın bir arazinin tapu ile tasarruf eden köylülerden başkasına, arazinin harâcının alınması maksadıyla kiralanmasının caiz olmadığına dair yaklaşımını ve bu icâre akdinin mukâtaa ve iltizam olarak isimlendirildiğini tekrar hatırlatmaktadır.²⁵⁵

²⁵⁵ İbn Âbidîn, *el-Ukûdî'd-dürriyye*, 2/129. Ali Haydar Efendi (ö. 1935) de *el-Ukûdî'd-dürriyye*'ye atıfta bulunarak "Binâenaleyh vakıf mezraa bir kimseye icâr edildikten sonra diğer kimesne mezkûr arâzinin öşrünü istîfa etmek üzere mezkûr arâziyi mukâtaa vecihle alsa bâtil olur." demektedir. Ali Haydar Efendi, *Tertîbü's-sunûfî ahkâmi'l-vukûf* (İstanbul: Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, 1337), 451.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
İLTİZAM FETVALARININ FIKHÎ AÇIDAN TAHLİLİ

Bu bölümde ikinci bölümde takdim edilen iltizam fetvalarının bütüncül bir tahlili yapılacaktır. İltizam fetvalarında gündeme gelen temel meseleler, iltizamın meşruiyeti ve bununla bağlantılı olarak iltizam akdinin bağlayıcılığı, iltizamdan beklenen hukukî sonuçların doğup doğamayacağı, iltizama bedeline kefâlet ve iltizam bedelinin havâlesidir. Bu meselelerle ilgili Osmanlı ulemasının yaklaşımları Hanefî fûru fıkıh literatürüyle irtibatlı bir şekilde izah edilecektir.²⁵⁶ Ayrıca son olarak, ikinci bölümde yer almayan iltizamla ilgili bazı fetvalarda gözlemlenen şariat-kanun ikiliğine değinilecektir.

A. İltizam Akdinin Hukukî Mahiyeti ve Meşruiyeti

Hem şeyhülislam fetvalarına hem de taşra müftülerinin fetvalarına bakıldığında iltizamın iki akiddeden mürekkep bir sözleşme olduğu söylenebilir: vekâlet ve icâre.

1. Vekâlet

İltizamın vekâlet boyutu, mültezimin iltizamla aldığı arazinin mahsulünü arazinin hak sahibi adına toplamasıyla ilgilidir. Bu husus şeyhülislam fetvalarında bazen açıkça “tevkîl etmek” şeklinde ifade edilirken bazen de “zabt etmek” fiili ile karşılanmaktadır. Vekâlet akdi “bir kimsenin başka birisine kendi adına hukukî işlem yetkisi vermesi anlamına gelmektedir.”²⁵⁷ Bu çerçevede; vakıf mütevellisi, timarlı sipahi, zaîm, vali veya bir mirî mukâtaa yöneticisi müvekkil, mültezim ise onlar adına hareket eden bir vekildir. Vekâlet akdinin konusu ise mültezimin iltizamla aldığı araziye zapt etmesi, mahsulünü toplaması ve eğer müvekkil kendisine bu konuda izin verdiyse tasarruf edilen toprakların boş kalması halinde hukuken ferağ edilmesi

²⁵⁶ Osmanlı ulemasının verdiği fetvaların doğru anlaşılması için Hanefî fıkıh geleneğinin bilinmesi gerektiğine dikkat çeken bir çalışma için bkz. Süleyman Kaya, “Ebussuûd Efendi’nin Fetvalarını Doğru Anlamaya Doğru”, *Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a: Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) – XVI. Yüzyıl*, ed. Ekrem Demirli vd. (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yay., 2017), 115-124.

²⁵⁷ Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes’ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâi’u’s-sanâi’ fî tertîbi’s-şerâi’*, thk. Ali Muhammed Muavvaz – Adil Ahmed Abdülmevcut (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2010), 7/424; Bilal Aybakan, “Vekâlet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 1 Ağustos 2021).

gereken kişilere araziyi ferağ etmesidir. Mültezimin, o konuda tevkil edildiği için arazinin mahsulünü köylülerden kabz etmesi sahih ve meşrudur. Dolayısıyla mültezimin mahsulü kabz etmesinin ardından, mahsulün hak sahibinin mahsulü köylüden tekrar talep etmesi söz konusu olamaz, mahsulü mültezimden teslim almalıdır.

Mültezimin belli bir miktar mahsul topladığını belirtip müvekkile teslim etmesi halinde mesela sipahi aslında mültezimin topladığı mahsulün ifade edilenden daha fazla olduğunu iddia etmesi gibi bir ihtilaf durumunda, “beyyine müddei için, yemin münkir içindir”²⁵⁸ kaidesi fehvasınca sipahinin mahkeme nezdinde iddiasını delil ile kanıtlaması gerekir. Mültezim ise sadece yeminle mükelleftir. Ayrıca mültezimin iltizam bedelinden daha az bir miktarda mahsul toplaması durumunda iltizama veren tarafın mültezime eksik kalan kısmı tazmin ettirmesi söz konusu olamaz. Çünkü vekilin taaddisi bulunmadıkça tazmin yükümlülüğü bulunmamaktadır.²⁵⁹

Vekâlet akdi gayr-ı lâzım, yani taraflardan biri tarafından tek taraflı feshedilmesi mümkün, bağlayıcı olmayan bir akiddir.²⁶⁰ Bu nedenle, müvekkilin mültezimi azletmesi veya mültezimin akdi feshetmesi mümkündür. Nitekim şeyhülislam fetvalarında da hem arazinin velayetini elinde bulunduran kişinin hem de mültezimin akdi feshetme taleplerine her türlü durumda olumlu cevap verilmektedir. Ayrıca mültezimin vefatıyla vekalet akdi de sona erer.²⁶¹ Bu sebeple mültezimin varislerinin mültezimin sözleşme ortasında vefatı sebebiyle geriye kalan müddette iltizam işini kendilerinin devam ettirme talepleri fetvalarda reddedilmektedir.

Vekâlet akdi ücretsiz veya ücretli olabilmektedir.²⁶² Mecelle’de ifade edildiği üzere, akid kurulurken ücret şart koşulmuşsa veya yapılan iş âdeten ücret alınan bir iş

²⁵⁸ Ali Haydar Efendi, *Dürerü’l-hükkâm şerhu Mecelleti’l-ahkâm*, çev. Raşit Gündoğdu – Osman Erdem (İstanbul: DİB Yay., 2017), 1/153.

²⁵⁹ Burhâneddîn Ebî’l-Hasan Ali b. Ebî Bekr el-Merginânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti’l-mübtedî*, thk. Ahmed Mahmud eş-Şehade (Dimaşk: Dârü’l-Ferfûr, 2006), 3/223; Aybakan, “Vekâlet”.

²⁶⁰ Kâsânî, *Bedâ’i*, 7/458; *el-Hidâye*, 3/251.

²⁶¹ Aybakan, “Vekâlet”.

²⁶² Aybakan, “Vekâlet”.

ise vekil ücreti hak eder.²⁶³ Ücret akid kurulurken belirlenmediyse, müvekkil emsal ücrete, ecr-i misle hak kazanır. İltizamla ilgili fetvalarda, Çatalcalı Ali Efendi'ye gelinceye kadar, iltizam karşılığında mültezime ücret verilmesi gerektiğine dair bir kayda rastlanmamaktadır. Ancak Çatalcalı Ali Efendi'den itibaren mültezimin azledilmesi durumunda, mahsulü toplaması işine karşılık ecr-i misli hakkettiğine dair fetvalar mevcuttur. Muhtemelen mültezimin mahsulü toplaması akabinde azledilmesi sebebiyle mağdur olmasının önüne geçmek amacıyla, belli bir dönemden sonra yaptığı işin teamül olarak ücretle yapılan işlerin kapsamında olduğu kabul edilmiştir.

Ebüssuûd Efendi iltizamın vekâlet ile ilgili boyutu hakkında “zabt etdirilmek caizdir” diyerek sahih görmüştür.²⁶⁴ Sonraki fetvalarda da mültezimin mezun olması şartıyla zabtı altındaki arazinin boş kalması durumunda hukuken uygun kişiye ferağ ettikten sonra, sipahinin veya mütevellinin başka bir kişiye ferâğ etmesine cevaz vermemeleri de müftülerin mültezimin vekâlet akdine binaen yaptığı tasarrufların sahih görüldüğünü göstermektedir. Mezun olmadığı halde mültezimin yaptığı ferağ ise fuzulidir ve müvekkilin icazetine bağlıdır. Müvekkil dilerse ferağı bozabilir. Sonuç olarak iltizamla ilgili fetvalara göre mültezimin vekâlet akdi kapsamında yaptığı fiillerin sahih görüldüğü anlaşılmaktadır.

2. İcâre

İltizamın icâre boyutu ise mültezimin iltizamla aldığı araziye belirli bir bedel karşılığında arazinin mahsulünün kendisine ait olması amacıyla kiralamasıyla ilgilidir. Bir mâli enstrüman olarak iltizam denildiğinde esas itibariyle kastedilen de bu boyuttur. İltizamın icâre boyutu pek çok fetvada açık bir şekilde dile getirilmez. Bu durum iltizamın şer‘î olmadığını ifade eden bazı fetvalarda dahi gözlemlenmektedir. Ancak hem Ebüssuûd Efendi'nin hem de Remlî, İmâdî ve İbn Âbidîn'in fetvalarında, belirli bir bedel karşılığında arazinin mahsulünü elde etmek üzere yapılan iltizamın icâre akdi olarak telakki edildiği görülmektedir.

²⁶³ Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-hükkâm*, 3/2520.

²⁶⁴ Fetva için bkz. İkinci Bölüm, 40.

İcâre, hukuken menfaatin satımı anlamına gelmektedir.²⁶⁵ Bir başka ifadeyle icâre, bir eşyanın/aynının kullanımını konu edinmektedir. Buna göre, bir evin içerisinde oturulmak üzere kiralanması, bir bineğin seyahat amacıyla kiralanması, bir arazinin ziraat yapmak amacıyla kiralanması caiz ve sahih kabul edilmiştir.²⁶⁶ Sahih icâre akdi sonucunda akdin tüm sonuçları tezahür eder. Kiralayan ücreti, kiracı ise kiraladığı ayndan istifade etmeyi hak eder. Ancak bir aynının kullanımını değil tüketimini amaçlayan icâre akdi câiz kabul edilmemiştir.²⁶⁷ Mesela; bir ağacın veya üzüm bağının meyveleri için kiralanması, bir koyunun, sütü, yağı veya yünü için kiralanması caiz görülmüştür.²⁶⁸ Çünkü meyve, süt, yağ ve yün menfaat değil ayn kategorisindedir ve kullanımlarıyla birlikte yok olmaktadır. Bu nedenle icâre akdinin konusu olmaya elverişli değildirler. Yine bu sebeple, bir nehirdeki veya kuyudaki suyun kiralanması, meraların hayvanları otlatılması için kiralanması caiz görülmemiştir.²⁶⁹ Çünkü su ve ot menfaat değil ayn kategorisindedirler. Örneklerinin çoğaltılabileceği bu tür *istihlâkü’l-ayn* veya *itlâfü’l-ayn* kasdıyla yapılan icâre akidleri bâtil addedilmiştir.²⁷⁰ Bâtil akid ise yok hükmündedir ve hukuken hiçbir sonuç doğurmamaktadır.

İltizam akdi de pek çok fetvada bu türden aynın tüketiminin amaçlandığı bir icâre akdi olarak takdim edilmektedir. Bu açıdan bakıldığında iltizamın hukukî çerçevesi, söz gelimi tapu ile tasarruf eden kiracıların bulunduğu timarda, sipahinin timarındaki köylülerden alacağı harâcî (öşrü) belirli bir ücret karşılığında belirli bir müddette mültezime kiralamasıdır. Bu örnekte, icâre akdinin konusu arazinin harâcî

²⁶⁵ Kâsânî, *Bedâ’i*, 5/517; Merginânî, *el-Hidâye*, 3/433; Ali Bardakoğlu, “İcâre”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 1 Ağustos 2021).

²⁶⁶ Merginânî, *el-Hidâye*, 3/443, 444, 445.

²⁶⁷ Kâsânî, *Bedâ’i*, 5/518.

²⁶⁸ Kâsânî, *Bedâ’i*, 5/518.

²⁶⁹ Kâsânî, *Bedâ’i*, 5/519.

²⁷⁰ Dârülfünûn Hukuk Fakültesi Medeni Hukuk müderrislerinden Hacı Adil Bey [Hacı Adil Arda], Mecelle ile İsviçre Medeni Kanunu’ndaki icâre akidlerini mukayese ettiği makalesinde, Mecelle’de batıl addedilen “istihlâk-ı ayn üzerine vârid olan icâre”nin, İsviçre Medeni Hukuku’nda “aynının işletilmesi üzerine vârid olan icâre” olarak tanımlanan *bail à ferme* kapsamında olduğunu belirtmektedir. Hacı Adil Bey, “İsviçre Hukuk-i Medenisine Nazaran İcâre”, *Dârülfünûn Hukuk Fakültesi Mecmuası* 3/21 (Teşrînisânî [Kasım] 1341/1925), 1009. Bail à ferme, 818 sayılı Borçlar Kanunu’nda *hasılat icarı*, 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu’nda ise *ürün kirası* şeklinde karşılık bulmuştur. Borçlar Kanunu (BK), *Resmî Gazete* 359 (29.04.1926), Kanun no. 818, md. 270; Türk Borçlar Kanunu (TBK), *Resmî Gazete* 27836 (04.02.2011), Kanun no. 6098, md. 357.

(öşrü), kiralayan sipahi, kiracı mültezim ve ücret de iltizam bedelidir. Akdin konusu olan mahsulün/harâcın menfaat değil ayn olması sebebiyle, iltizam akdi bâtil bir icâre akdi olarak addedilmiştir.

İltizam akdinin bâtil bir icâre akdi olmasına binaen, fetvalarda iltizam akdinin doğması umulan hukukî sonuçları doğurmadığına hükmedildiği görülmektedir. Mültezimin ücret olarak ödediği iltizam bedeli sipahinin mülkiyetine, arazinin gelirleri de mültezimin mülkiyetine girmez. Dolayısıyla, mültezim ibrâ etmediği müddetçe peşin olarak verdiği iltizam bedelini geri alma hakkına sahiptir. Sipahinin, mütevellinin veya devlet görevlisinin de mültezimin kabzettığı mahsulü ondan alma hakkı bulunmaktadır.

Bu durumun fetvalarda taraflarca hukukî bir strateji olarak da kullanıldığı müşahade edilmektedir. Mültezimin araziden iltizam bedelinden daha yüksek bir bedel toplaması halinde, sipahi mültezimin elindeki meblağa el koyabilmektedir. Mültezimin araziden iltizam bedeline eşit veya daha az gelir toplaması durumunda ise mültezim elindeki mahsulü sipahiye geri verebilmekte ve verdiği peşin bedeli geri alabilmektedir. Ayrıca, peşin bedel vermeyen mültezimin araziden mahsulü iltizam bedelinden az toplaması durumunda zararını sipahiye tazmin ettirmesi veya peşin bedel verildiği halde de sipahinin mültezime zararı tazmin ettirmesi meşru görülmemiştir. Ebüssuûd Efendi'nin "ziyadesin alır, kesrin tazmin edemez" fetvası²⁷¹ mültezim ile iltizamı kendisinden aldığı kişi arasındaki tüm bu durumların özeti gibidir.

İltizamın kazâî plandaki gayr-i meşruluğunun yanı sıra diyânî açıdan da gayr-i meşru olduğunun belirtildiği fetvalar da mevcuttur. Mültezimin iltizam karşılığında kendisine kalan para helal görülmemiştir. Muhtemelen mültezimin yaptığı işin helal olmaması sebebiyle, iltizamı meslek haline getiren kişinin şahadeti dahi makbul sayılmamıştır. Çünkü şahitliğin şartlarından birisi de şahidin adalet sahibi olması, bir

²⁷¹ Fetva için bkz. İkinci Bölüm, 40.

başka ifadeyle fâsık olmamasıdır.²⁷² Kişinin bir günahıta ısrar etmesi de fîsk kapsamında görülmüştür.²⁷³

B. İltizam Bedeline Kefâlet

Kefâlet alacaklının hakkını almasını sağlayan bir teminat akdidir. Kefâlet akdinin konusu bir borcun mütâlebesi hakkında zimmetin zimmete eklenmesidir.²⁷⁴ Kefâlet akdi sonucunda borçlunun zimmeti ile kefilin zimmeti birleşirler. Böylece alacaklı alacağını ister borçludan isterse kefilden talep edebilir.²⁷⁵

Birinci bölümde arz edildiği üzere, kefâlet iltizam uygulamasının önemli bir bileşenidir. Nitekim fetvalarda da mültezimlerin iltizam bedeli borcuna bazı kişilerin kefil olduğu görülmektedir. Ancak, iltizama kefâletle ilgili fetvaların tamamı iltizam bedeline kefâletin sahih olmadığını ortaya koymaktadır. Kefâlet akdi aslî değil tebeî bir akiddir.²⁷⁶ Dolayısıyla kefâletin sahih olabilmesi için kefâlete konu olan borcun mevcut ve sahih olması gereklidir.²⁷⁷ İltizamın bâtıl bir icâre akdi olması sebebiyle iltizam bedeli de aslında mevcut olmayan bir borçtur.

Behcetü'l-fetâvâ'da yer alan iltizama kefâlet ile ilgili bir fetvaya yazılan nakil hem iltizam bedelinin gayr-ı sahihliğine işaret etmesi hem de iltizama kefâletle ilgili bir meselenin muhâkeme süreçlerini göstermesi bakımından önemlidir. Söz konusu fetvada bir alacaklı borçlu gaip iken borcunu daha önce borca kefil olan kişiden mahkeme üzerinden tahsil etmek ister.²⁷⁸ Ancak kefil söz konusu borcun mültezimin aldığı bir mukâtaanın iltizam bedeli olduğunu, bu bedelin ise şer'î bir borç olmadığını, dolayısıyla kefâletin de sahih olmadığını öne sürerek borcu ödemekten kaçınmaktadır.

²⁷² Kâsânî, *Bedâ'i*, 9/15; H. Yunus Apaydın, “Şahit”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 1 Ağustos 2021).

²⁷³ Kâsânî, *Bedâ'i*, 9/24; Apaydın, “Şahit”.

²⁷⁴ Merginânî, *el-Hidâye*, 3/105; H. Yunus Apaydın, “Kefâlet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 1 Ağustos 2021).

²⁷⁵ Kâsânî, *Bedâ'i*, 7/404; H. Yunus Apaydın, “Kefâlet”.

²⁷⁶ H. Yunus Apaydın, “Kefâlet”.

²⁷⁷ H. Yunus Apaydın, “Kefâlet”; Kâsânî, *Bedâ'i*, 7/400, 401.

²⁷⁸ Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l-fetâvâ ma'an-nukûl* (İstanbul: Dârü't-Tibâati'l-Âmire, 1266/1869), 377.

Fetvada kefilin bu sözüne iltifat edilmeyeceği ifade edilmektedir. Fetvaya eklenen nakilde *Fetâva'l-Hâniyye*'nin kefâlet bölümünden bir pasaj yer almaktadır.²⁷⁹ Bu iktibastaki ifadelerle göre bir kişinin başka birinin belirli bir borcuna kefil olduktan sonra bu borcun kumar borcu veya şarap bedeli vb. caiz olmayan bir şey olduğunu iddia etmesi durumunda bu iddia kabul edilmez.²⁸⁰ Alacaklının iddiasına karşılık, kefil delil getirir ve alacaklı delili inkâr ederse kefilin delili kabul edilmez. Böyle bir iddia ancak ve ancak alacaklının ikrar etmesi durumunda kabul edilir. Nitekim aynı meseleyle irtibatlı bir sonraki fetvada da borçlu mahkemeye gelir ve alacaklı mezkûr borcun iltizam bedeli olduğunu kabul eder.²⁸¹ Bunun sonucunda fetvada hem kefilin hem de mültezimin alacaklının talebinden kurtulacakları belirtilmektedir. Dolayısıyla iltizam bedeli şer'an sahih ve mevcut olmamakla birlikte, mahkemede iltizama kefâletle ilgili uyuşmazlıklarda hem kefilin hem de mültezimin borçtan kurtulmaları için alacaklının bu borcun iltizam bedeli olduğuna dair ikrarda bulunması gerekmektedir.

C. İltizam Bedelinin Havâlesi

Havâle fikhî olarak “borcun bir kimsenin zimmetinden başka bir kimsenin zimmetine nakledilmesi” anlamına gelmektedir.²⁸² Havâle akdi ile borcunu havâle eden borçtan kurtulmaktadır. Bu açıdan kefâletten farklı olarak havâlede, alacaklı borcu asıl borçludan talep edemez, yalnızca havâle edilen kişiden talep edebilir.²⁸³

Fetvalarda toprağını iltizama veren şahısların, başkalarına olan borçlarını, alacaklısı olduğu iltizam bedelinden ödenmek üzere mültezime havâle ettiği ve alacaklılarını borcu tahsil etmek üzere mültezime yönlendirdiği muhtelif örnekler mevcuttur. Bu türden, bir kişinin borcunu başka bir kişiden alacağından ödenmek

²⁷⁹ Yenişehirli, *Behcetü'l-fetâvâ*, 377.

²⁸⁰ Yenişehirli, *Behcetü'l-fetâvâ*, 377.

²⁸¹ Yenişehirli, *Behcetü'l-fetâvâ*, 377.

²⁸² Kâsânî, *Bedâ'i*, 7/414; Ali Bardakoğlu, “Havâle”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 5 Ağustos 2021).

²⁸³ Kâsânî, *Bedâ'i*, 7/418; Bardakoğlu, “Havâle”.

üzere havâle akdi, mukayyed havâle olarak isimlendirilmektedir.²⁸⁴ Mukayyed havâlede ise borcun naklinin, borcu nakleden kişinin alacağına bağlı bir şekilde yapılması sebebiyle, alacağın sahih bir alacak olması şartı aranmaktadır.²⁸⁵ Osmanlı ulemasına göre iltizam akdi sahih bir akid olmadığı için iltizam bedeli de iltizama veren kişiye ödenmesi gerekli sahih bir borç değildir. Bu nedenle fetvalarda, iltizama veren kişinin mültezimden alacağı iltizam bedelinden ödenmek üzere borcunu mültezime havâlesi, mültezim ve alacaklı havâleyi kabul etse dahi sahih görülmemiştir.

D. İltizam Hakkındaki Şeriat – Kanun Gerilimi

Buraya kadar tespit ve tahlil edilen iltizam fetvalarından hareketle Osmanlı ulemasının iltizamı meşru görmediği ve bu hususta ulema arasında bir ittifakın mevcut olduğu rahatlıkla söylenebilir. İncelenen fetvalarda iltizamın şer‘î açıdan câiz olduğuna işaret eden bir karineye rastlanmamıştır. İltizam hakkında ulema içerisinde ihtilaf olmamak beraber, ulema ile ehl-i örf arasında bir başka deyişle şeriat ile kanun arasında bir ikiliğin hatta gerilimin olduğu görülmektedir. İkinci bölümde ele aldığımız Kadızâde Ahmed Şemseddin Efendi’nin bir fetvasında iltizamın şer‘î olmaması sebebiyle zarar eden mültezimin zararı tazmin etmesi gerekmediği ifade edilirken “âdetle kâdir olmaz” denilerek iltizam hakkındaki örfün şeriattan farklı olduğu ima edilmişti.²⁸⁶

Nitekim ilk bölümde ele alınan iltizamı bir mâli enstrüman olarak tasvir eden Osmanlı iktisat tarihi çalışmaları da iltizamın adeta bağlayıcı ve hukukî sonuçları doğuran (mültezimin iltizam bedelinden fazla topladığı miktarın kendi kârı olması, az toplaması durumunda kendi zararı olması; iltizam bedelinin iltizama veren tarafın mülkiyetine girmesi, iltizama kefil olunması vb.) sahih bir sözleşme olduğu izlenimini vermektedir. Osmanlı ulemasının iltizamla ilgili fetvalarında ise durum bunun tam tersidir. Öyleyse, iltizama gayr-ı meşru bir akid olarak yaklaşan fetvaların pratik

²⁸⁴ Kâsânî, *Bedâ’i*, 7/416, 417; Bardakoğlu, “Havâle”.

²⁸⁵ Kâsânî, *Bedâ’i*, 7/417; Bardakoğlu, “Havâle”.

²⁸⁶ Fetva için bkz. İkinci Bölüm, 43.

hayattaki karşılığı neydi? Bir yerin iltizamını kâr etmek için alan bir mültezim, iltizam bedelinden daha yüksek gelir topladığında, fazlalığın şer‘an kendisinin olmamasını nasıl karşılıyordu? Veya gelir kaynağını iltizama veren taraf, mültezim zarar ettiğinde şer‘an iltizam bedelinden eksik kalan kısmı tazmin ettirememesini nasıl karşılıyordu?

Bir yazma mecmuanın, iltizamın şer‘î ve kanunî boyutları hakkındaki bir takım mühim fetvaları ihtiva eden kısmı, bu soruların cevaplarıyla ilgili bazı ipuçları sunmaktadır. Süleymaniye Kütüphanesi’nin Laleli Koleksiyonu 1263 numara kayıtlı mecmuanın bir bölümünde “hâzâ mine’l-iltizâmât” başlığı altında iltizamla ilgili Kemalpaşazâde, Ebüssuûd Efendi, Kadızâde Ahmed Efendi, Esad Efendi, Ebülmeyâmin Mustafa Efendi ve Selanik müftüsü Mehmed Efendi’nin fetvaları bulunmaktadır.²⁸⁷ Bu fetvalardan bazıları ikinci bölümde ele aldığımız fetvalar arasında mevcut olmakla birlikte²⁸⁸, önemli bir kısmı incelediğimiz fetvalar arasında bulunmamaktadır. Fetvaların ortak hususiyetleri iltizamın açıkça şer‘î olmadığını ve batıl bir akid olarak hukukî sonuçlarını doğurmadığını göstermeleridir. Başka bir hususiyetleri ise iltizamın şer‘î olmamasına göre verilen fetvalara ehl-i örfün karşı çıktığı birtakım meseleleri içermeleridir.

Mezkûr fetvaların birinde, bir zeâmetin mahsulünü bir seneliğine iltizamla alan şahıs iltizam bedelini peşin olarak ödedikten sonra iltizam bedelinden eksik mahsul toplamıştır. Verdiği peşin miktar ile topladığı mahsulün muhasebesini yapan mültezim, peşin ödediği meblağ ile topladığı mahsul arasındaki fazlalığı zeâmetin sahibinden geri almak istemekte, Mustafa Efendi de mültezimin bu fazlalığı alabileceğine fetva vermektedir.²⁸⁹ Ancak daha sonra mevzu mahkemeye intikal etmiş ve hâkim de fetvaya paralel bir şekilde mültezimin fazlalığı alabileceğine hükmetmiştir. Bunun üzerine -muhtemelen- zeâmetin sahibinin amiri olan vali,

²⁸⁷ *İltizam Hakkında Fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Laleli, 1263/5), 147b-159b.

²⁸⁸ Başlığın hemen ardından gelen ilk fetva Ebüssuûd Efendi’nin yukarıda da değerlendirdiğimiz şu fetvasıdır: “Mesele: Bir vakıf karyeyi mütevellisi ‘alâ tarîki’l-iltizâm bir kimesneye vermesi câiz olur mu? el-Cevâb: Zabt etdirilmek câizdir, kesrin tazmin edemez, ziyâdesin alır. Ebüssuûd fî Kitâbi’l-Vakf”. *İltizam Hakkında Fetâvâ*, 147b.

²⁸⁹ “Mesele: Zeyd zeametinin bir senede hâsıl olacak mahsulünü Amr’a şu kadar akçeye deruhde ve ol mikdar akçeyi peşin Amr’dan alub, Amr dahi kabul edip varub zeametinin mahsulünü cem‘ ettikde makbuz maktûuna bâliğ olmasa hâlen Amr makbuzunu peşin verdiği akçeden ol miktara tutub ziyâdeyi Zeyd’den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.” *İltizam Hakkında Fetâvâ*, 147b.

mültezimin elinde bulunan fetvayı ve mahkeme kararını tanımayarak “Böyle olucak nizâm ve intizâm bozulmak lazım gelür!” diyerek, mültezimin söz konusu meblağı geri almasını engellemiştir. Mustafa Efendi, valinin bu fiilini şeriatı hafife alma addederek, mezkûr valiye tecdîd-i imân ve nikâhın gerektiğine fetva vermektedir.²⁹⁰

Başka bir fetvada, bir kadı bir kişinin başka bir kişideki şer‘an sabit olan alacağına şeriatın gereğince hükmettiği aktarılmaktadır. Fetvada iltizam açıkça zikredilmese de fetvanın siyâk ve sibâkından alacak ile kastedilenin, mültezimin iltizam için verdiği peşin bedel veya bir sipahinin timarının mültezimin elinde olan mahsulü olduğu tahmin edilebilir. Ne var ki bölgenin sancakbeyi alacaklı kişiyi, kendisine müracaat etmek yerine meseleyi kadıya taşıdığı için cezalandırmıştır. Esad Efendi’ye göre, sancakbeyi eğer kendi örfî hükmünü şeriatın hükmüne tercih etme maksadıyla bu sözü dile getirdiyse, kâfirdir ve katli ve malı helaldir.²⁹¹

Bir fetvada geçen meselede ise bu sefer bizzat kadının iltizamla ilgili fetvada verilen şer‘î görüşü tanımadığı görülmektedir. Bir zeâmetin mahsulünü bir seneliğine iltizama alan mültezim, iltizam bedelinden daha az miktarda mahsul toplayıp zeâmetin sahibine daha fazla mahsul toplamadığına yemin ederek teslim etmiştir. İltizama veren kişinin mültezime iltizam bedeli ile topladığı mahsulün arasındaki farkı da ödetme talebi fetvada karşılık bulmamıştır.²⁹² Mesele mahkemeye taşınmış ve hâkim fetvayı “Şer‘ var ise kanun da vardır, nizâm-ı âlem bununladır!” diyerek reddetmiştir. Şeyhülislam Mustafa Efendi, hâkimin bu sözü kanunu şeriat üzerine tercih etmek

²⁹⁰ “Mesele: Bu suretde Amr hâkime mürâfaa olup hâkim dahi ziyadeyi Zeyd’den Amr’a hükmettikde Bekr-i vâli Amr’ın yedinde fetvâ-yı şerife ve hâkimin hükmüne râğbet etmeyüb “Böyle olucak nizâm ve intizâm bozulmak lazım gelür!” deyu Amr’ı ziyâdeyi almakdan men‘ etmekle Bekr’e tecdîd-i imân ve nikâh lâzım olur mu? el-Cevâb: İstihânet-i şer‘ etmekle olur.” *İltizam Hakkında Fetâvâ*, 147b.

²⁹¹ “Mesele: Zeyd-i kadı Amr’ın Bekir’de olan hakk-ı şer‘îsini şer‘ ile hükm edicek sancakbeyi olan Beşir Amr’a “Ben dururken sen Bekr’i niçün kâdıya ettin?” deyu Amr’ı tazir eylese Beşir’e şeran ne lazım olur? el-Cevâb: Zulm-i sarîh etmiş şeriat-ı şerifeden kendi hükümet-i örfiyyesin tercihan öyle dediyse kâfirdir katli helal ve malı.” *İltizam Hakkında Fetâvâ*, 148a.

²⁹² “Mesele: Zeyd zeametinin bir senede hasıl olacak mahsulünü Amr’a şu kadar akçeye maktûan verüb Amr dahi alub varub mahsulünü kabz etdikde iltizam itdügü miktara balığ olma[ma]ğla makbuzunu getirüb Zeyd’e teslim edüb ziyade kabz etmediğine yemin ederken Zeyd mücerred “Maktûan aldın!” deyu meblağ-ı mezbûru Amr’dan tamamen almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.” *İltizam Hakkında Fetâvâ*, 148a.

anlamında söylediyse, kendisine tecdîd-i imân ve nikâhın gerektiğine fetva vermiştir.²⁹³

Bu üç fetvadan anlaşılıyor ki, örfî bir uygulama olarak iltizâmın şeriat tarafından tanınmayışı, sonuçları açısından ehl-i örf nezdinde ciddi bir huzursuzluğa neden olmaktadır. Ehl-i örfün iltizamın şer‘î sonuçları karşısında örf ve kanunu gündeme getirmeleri ise ehl-i şer‘ nezdinde kabul görmemektedir. Dahası, ulemanın iltizam hakkındaki şer‘î hükmünün yerine örf ve kanunun öne çıkarılmasının, ulema tarafından akîdevî açıdan da problemli görüldüğü söylenebilir.

²⁹³ “Bu suretde Zeyd Amr ile hâkime mürâfaa olduklarında hâkim Amr’a “Şer‘ var ise kanun da vardır nizâm-ı âlem bununladır!” dese hâkim-i mezbûra şer‘an ne lazım olur? el-Cevâb: Kanunu şer‘ üzerine tercih edüb dediyse tecdîd-i imân ve nikâh lâzım olur.” *İltizam Hakkında Fetâvâ*, 148a, 148b.

SONUÇ

XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti'nde meydana gelen birtakım askerî ve iktisadî gelişmeler hazineye nakit sıkıntısına neden olmuştur. Ateşli silahların öneminin arttığı bir dönemde Osmanlı ordusunun timarlı askerlerin çoğunluğu oluşturduğu ordu düzeni, ateşli silah kullanabilen maaşlı askerlerin çoğunluğu oluşturduğu bir düzene evrilmiştir. Maaşlı asker sayısındaki ciddi artış, üç ayda bir maaş ödemesi gereken hazineye ciddi bir yük getirmiştir.

Hazinenin artan nakit ihtiyacı gelirlerin iltizam yöntemiyle toplanması yoluyla aşmaya çalışılmıştır. İltizam sayesinde devlet gelecekte toplayacağı vergileri mültezimden peşin olarak tahsil ediyordu. Böylece dönemsel bütçe açıkları giderilebiliyor ve maaşlar ödenebiliyordu. Bu açıdan iltizam bir vergi tahsil yöntemi olmanın yanında aynı zamanda bir iç borçlanma yöntemidir. İltizam Osmanlı maliyesinin -merkezî hazine, timar ve vakıflar olmak üzere- üç bileşenin tamamında acil nakit ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılmıştır.

Bir vergi toplama yöntemi ve kamu finansman aracı olarak iltizam hakkındaki araştırmalar çoğunlukla iltizamın malî boyutları hakkındadır. Osmanlı'da görülen para vakıfları, bey' bi'l-vefâ, muamele-i şer'îye gibi finansal uygulamaların şer'î boyutları hakkında pek çok araştırma olmasına rağmen, iltizamın şer'î boyutları hakkındaki çalışmalar oldukça zayıftır.

Bu çalışmada iltizamın şer'î boyutlarının açığa çıkarılması amaçlanmıştır. Osmanlı ulemasının iltizama yönelik yaklaşımlarını tespit etmek üzere, seçilen Osmanlı fetva mecmualarında yer alan iltizamlarla ilgili fetva ve görüşler değerlendirilmiştir. İltizama dair fetvalara, uygulamanın yaygınlaşmaya başladığı döneme paralel bir şekilde XVI. yüzyılın ortalarından itibaren rastlanabilmektedir. Özellikle XVI. yüzyılın ortalarından XVII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan dönemde görev yapmış şeyhülislamların -başta Ebüssuûd Efendi olmak üzere- fetvalarında iltizam açık bir şekilde gayr-ı meşru bir uygulama olarak görülmüş, iltizam yalnızca vekâlet akdi çerçevesinde sahih kabul edilmiştir. Fetvalarda iltizamın gayr-ı meşruluğu, iltizam akdinin mahiyeti hakkında daha açık fikhî kavramlar kullanan Remlî, İmâdî ve İbn Âbidîn'in fetvaları çerçevesinde bir menfaatin değil bir aynın

tüketilmesi amacıyla kiralanmasına dayanan bâtil bir icâre akdi olmasına dayandırdıkları anlaşılmaktadır. XVII. yüzyılın ilk çeyreğinden sonraki şeyhülislam fetvalarında ise iltizamın meşruiyetine dair fetvalara pek rastlanılmamaktadır. Bu dönemdeki fetvalar daha çok doğrudan iltizam akdinin bâtil bir icâre akdi ve fakat sahih bir vekâlet akdi olmasının hukukî sonuçları hakkındadır.

Fetvalardan ulemanın iltizama biri sahih diğeri bâtil olmak üzere iki akid şeklinde yaklaşıldığı anlaşılmaktadır. Bir sahih vekâlet akdi olarak iltizamın konusu mültezimin arazinin mahsulünü hak sahibi adına toplamasıdır. Bu çerçevede timarlı sipahi, zaîm, vakıf mütevellisi gibi arazinin mahsulünü almaya hak sahibi olan kişi müvekkil, mültezim ise onların vekilidir. İltizamın vekâlet boyutunun bir sonucu olarak, mültezimin mahsulü köylüden kabz etmesi sahihtir. Ayrıca mezun ise araziye hukuken uygun kişiye ferağ etmesi de sahihtir. Vekâlet akdinde vekilin taaddîsi bulunmadıkça tazminle sorumlu olmaması sebebiyle, iltizama veren tarafın mahsulü belli bir orandan daha az toplamasına binaen mültezime eksik miktarı tazmin ettirmesi mümkün değildir. Vekâlet akdi gayr-ı lâzım bir akid olduğu için, iltizam akdinin taraflardan biri tarafından tek taraflı feshi mümkündür. Yine taraflardan birinin ölümü sebebiyle de vekâlet akdi kendiliğinden fesholacağı için, mültezimin vârisleri iltizam işini devam ettirme hakkına sahip değillerdir. Vekâlet akdi ücretli veya ücretsiz olabilir. İncelenen mecmualarda ilk defa Çatalcalı Ali Efendi'nin fetvalarında görünmeye başlayan mültezimin azledilmesi durumunda emeğine karşılık ecr-i misli hakkeceğini ifade eden fetvalar, müftüler tarafından iltizamın muhtemelen âdeten ücret alınan bir iş olarak telakki edildiğini göstermektedir.

Bir bâtil icâre akdi olarak iltizamın konusu ise iltizama alınan arazinin mahsulünün kiralanmasıdır. Arazinin hak sahibi kiraya veren, mültezim kiracı, iltizam bedeli ise ücrettir. Akid konusu aynın tüketilmesine dayanan böyle bir icâre akdinin bâtil olması sebebiyle, hukukî sonuçları mevcut değildir. Dolayısıyla, iltizam akdi bağlayıcı da değildir. Mültezimin iltizamdan kâr etmesi durumunda topladığı mahsule el konulabilir, zarar etmesi durumunda ise eksik kalan kısım mültezime tamamlanamaz. Çünkü mahsul eksik veya fazla fark etmeksizin hiçbir zaman mültezimin mülkiyetine girmez. Yine bu sebeple mültezim topladığı mahsulü yalnızca

tüketmesi durumunda tazminle sorumludur. Mültezim ödediği peşin bedeli ise her zaman geri alabilir, çünkü bedel mültezimin mülkiyetinden çıkıp iltizama veren tarafın mülkiyetine girmez.

Fetvalara göre iltizamın sahih ve mevcut bir borç doğurmaması sebebiyle, iltizam bedeline kefâlet ve iltizam bedelinden ödenmek üzere yapılan mukayyed havâle de sahih değildir. Fetvalarda, iltizamın şer‘an tanınmamasına binaen meydana gelen uyuşmazlıklarda, ehl-i örfün şer‘î hüküm yerine örf ve kanunla hareket etmek istediği görülmekte, ancak bu talep ehl-i şer‘ nezdinde karşılık bulmamaktadır. Şeriatın yerine örf ve kanunun tercih edilmesi fetvalarda akîdevî bir problem olarak görülmektedir.

Bu çalışmanın ortaya koyduğu söz konusu tespitler, cevaplanmayı bekleyen bazı soruların varlığını ortaya koymaktadır. İktisat tarihçilerinin tasvir ettiği biçimde iltizam Osmanlı ulemasına göre şer‘î değil ve kendisinden beklenen hukukî sonuçları doğurmuyorsa ise, nasıl oldu da iltizam hayatîyetini Osmanlı Devleti’nin sonuna kadar sürdürebildi? İltizamın şer‘î olmadığını ifade eden fetvalar, hukukî pratikte ne ölçüde karşılık buldu? İltizamın hayat boyu verildiği formu olan malikâne uygulamasını başlatan 1695 tarihli fermanla dönemin şeyhülislamı ve kazaskerlerinin imzaları bulunmaktadır. İltizam Osmanlı ulemasına göre şer‘î olmadığı halde malikâne fermanında yer alan şeyhülislam ve kazaskerlerin imzaları nasıl yorumlanmalıdır? Bu ve bunun gibi soruların muhtemel cevapları için konu hakkında ileri araştırmalara ihtiyaç bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdeen, Mu'ath
Mohammed: *et-Târîhü'l-iktisâdi li'd-Devleti'l-Osmâniyye (1566-1924)*. Ürdün: Yarmouk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2017.
- Abdeen, Mu'ath
Mohammed –
Hammouri, Qasem
Mohammed: “İltizâmü'd-darâib fi'd-Devleti'l-Osmâniyye: Dirâse Târîhiyye Şer'îyye”. *Journal of King Abdulaziz University, Islamic Economics* 29/3 (2016), 257-274. doi: [10.4197/Islec.29-3.11](https://doi.org/10.4197/Islec.29-3.11)
- Abou El Fadl,
Khaled: “Tax Farming in Islamic Law: Qibalah and Daman of Kharaj: A Search for a Concept”. *Islamic Studies* 31/1 (1992), 5-32.
- Adalıoğlu, Hasan
Hüseyin: “Siyâsetnâme”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 9 Mayıs 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/siyasetname#1>
- Akgündüz, Ahmet: *Şeyhü'l-İslâm Ebüssu'ûd Efendi Fetvâları (Fetâvây-ı Ebüssu'ûd Efendi)*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2018.
- “İrsâdî Vakıf”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 9 Mayıs 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/irsadi-vakif>
- Akkuş, Yakup: “Timar Sistemi İçerisinde İltizam Yönteminin Kullanılması: İstanbul Kadı Sicilleri Üzerinden bir Tartışma (16.-19. Yüzyıllar)”, *Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu VII*. İstanbul, 3-5 Mayıs 2019.
- Akpınar, Kürşad
Urungu: *İltizam in the Fetvas of Ottoman Şeyhülislams*. Ankara: Bilkent Üniversitesi, Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000.

Ali Haydar Efendi: *Tertîbü's-sunûf fî ahkâmi'l-vukûf*. İstanbul: Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, 1337.

Dürerü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm. çev. Raşit Gündoğdu – Osman Erdem. İstanbul: DİB Yay., 2017.

Apaydın, H. Yunus: “Kefâlet”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 1 Ağustos 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kefalet>

“Şahit”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 1 Ağustos 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sahit>

Atar, Abdulkadir: *Şeyhülislam Fetvâları Işığında Osmanlı'da İktisadi Hayat*. İstanbul: Albaraka Yay., 2020.

Aybakan, Bilal: “Vekâlet”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 1 Ağustos 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/vekalet>

Bardakoğlu, Ali: “İcâre”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 1 Ağustos 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/icare>

“Havâle”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 5 Ağustos 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/havale--hukuk>

Barkan, Ömer Lütfi: “H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği”. *İstanbul İktisat Fakültesi Mecmuası* 1-4/15 (1953), 251-329.

Bayındır, Abdülaziz: “Bey‘ bi'l-Vefâ”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 9 Mayıs 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bey-bil-vefa>

- Boyabâdî, Sağır
Mehmed Efendi: *Mecmûatü 'l-fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, 1070.
- Cihan, Ravza: *Şeyhülislâm Abdürrahim Efendi'nin Fetvaları Işığında XVIII. Yüzyılda Osmanlı'da Hukukî Hayat*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Çakır, Baki: *Osmanlı Mukataa Sistemi*. İstanbul: Kitabevi Yay., 2003.
- Çatalcalı Ali Efendi: *Açıklamalı Osmanlı Fetvâları: Fetâvâ-yı Ali Efendi*. haz. Necati Demirtaş. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2014.
- Çelik, Ahmet Faruk: “Minkârizâde Yahya Efendi'nin Fetvalarının *Fetâvâ-yı Abdürrahim* Olarak Tedavüle Girişi Üzerine Değerlendirmeler”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 60 (Haziran 2021), 57-76.
<https://doi.org/10.15370/maruifd.953703>
- Çoşgel, Metin M.–
Micheli, Thomas J.: “Tax Collection in History: Public Institutions and Institutional Change in the Empire”, *XIV. International Economic History Congress*. Helsinki, 21-25 Ağustos 2006.
Erişim 7 Haziran 2021.
https://www.academia.edu/4320864/Public_Institutions_and_Institutional_Change_in_the_Ottoman_Empire
- Çizakça, Murat: “Domestic Borrowing Without the Rate of Interest: Gharar and the Origins of Sukuk”, *Symposium on Sukuk Financial*

Instruments. Dubai, 3 Mayıs 2010. https://mpa.ub.uni-muenchen.de/23205/1/MPRA_paper_23205

Çizakça, Murat: “Tax-Farming and Resource Allocation in Past Islamic Societies”. *Journal of King Abdulaziz University, Islamic Economics* 1 (1989), 59-80.

Defterdar Sarı Mehmet Paşa: *Devlet Adamlarına Öğütler*. der. ve çev. Hüseyin Ragıp Uğural. Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Âmme İdaresi Enstitüsü Yay., 1969.

Zübde-i Vekayiât: Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704). haz. Abdülkadir Özcan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.

Demir, Abdullah – Günay, Ramazan: *Şeyhülislam Ebussuud Efendi’nin Fetvaları: Fetava-yı Ebussuud*. İstanbul: SD Yay., 2020.

Demirci, Mustafa: *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*. İstanbul: Kitabevi Yay., 2003.

Durmuş, Abdullah – Güney, Necmeddin – Koçdoğan, Abdullah: “Türkiye’de İslam İktisadı ve Finansı Literatürü”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 13/25-26 (2005), 75-138.

Düzenli, Pehlül: *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi ve Fetvâları*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2012.

Esîrî Mehmed Efendi b. *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, 1087.

Abdülhalim el-
Bursevî:

Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, haz. Süleyman Kaya (İstanbul: Klasik
Şeyhülişlâm: Yay., 2009)

Gelibolulu Mustafa Âli: *Nushatü's-Selâtîn – Siyaset Sanatı*, haz. Faris Çerçi.
İstanbul: Büyüyenay Yay., 2015.

Genç, Mehmet: “İltizam”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 9 Mayıs 2021.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/iltizam--vergi>

“Mukātaa”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 9 Mayıs 2021.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/mukataa>

“Mâlikâne”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 9 Mayıs
2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/malikane>

“Osmanlı İltizam Rejimi ve Değişmeleri”. *Kutadgubilig
Felsefe-Bilim Araştırmaları* 1 (Ocak 2002), 176-184.

Genç, Mehmet – Özvar, Erol: *Osmanlı Ekonomisine Dair Konuşmalar – I*. İstanbul:
Ötüken Neşriyat, 2021.

Gerber, Haim: *Islamic Law and Culture 1600-1840*. Leiden: Brill, 1999.

Günay, Hacı Mehmet: “Vakıf”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 9 Mayıs 2021.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/vakif#1>

- Hacı Adil Bey: Hacı Adil Bey. “İsviçre Hukuk-i Medenisine Nazaran İcâre”. *Darülfünûn Hukuk Fakültesi Mecmuası* 3/21 (Teşrînisânî [Kasım] 1341/1925), 1007-1025.
- İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtar ale'd-Dürri'l-muhtâr şerhi Tenviri'l-ebşâr*,
Muhammed Emin b. thk. Adil Ahmed Abdülmevcud - Ali Muhammed Muavvaz.
Ömer b. Abdulaziz Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994.
ed-Dımaşkî: *el-Ukudü'd-dürriyye fî tenkihi'l-fetava'l Hamidiyye*.
Beyrut: Daru'l-Marife, 1300.
- İnalcık, Halil: “Timar”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 9 Mayıs 2021.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/timar>
- Johansen, Baber: *The Islamic Law on Land Tax and Rent: The Peasants' Loss of Property Rights as Interpreted in the Hanafite Legal Literature of the Mamluk and Ottoman Periods*. New York: Crool Helm, 1988.
- Kallek, Cengiz: “Kabâle”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 9 Mayıs 2021.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/kabale>
- “el-Fetâva'l-hayriyye”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 3
Haziran 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-fetaval-hayriyye>
- Kâsânî, Alâüddîn *Bedâi'u's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*. thk. Ali Muhammed
Ebû Bekr b. Mes'ûd Muavvaz – Adil Ahmed Abdülmevcud. Beyrut: Dârü'l-
b. Ahmed: Kütübi'l-İlmiyye, 2010.

Kâtib Çelebi: *Düstûru'l-amel li Islâhi'l-halel – Siyaset Nazariyesi.* haz. Ensar Köse. İstanbul: Büyüyenay Yay., 2016.

Kaya, Süleyman: “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi Temin Yöntemleri”. *İslam Hukuku Açısından Tarihten Günümüze Kredi ve Finans Yöntemleri.* ed. Hasan Hacak. 9-56. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011.

XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.

“Ebussuûd Efendi’nin Fetvalarını Doğru Anlamaya Doğru”. *Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a: Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) – XVI. Yüzyıl.* ed. Ekrem Demirli vd. 115-124. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yay., 2017.

Koçi Bey: *Koçi Bey Risaleleri.* haz. Seda Çakmakcıoğlu. İstanbul: Kabalcı Yay., 2007.

Köse, Saffet: “İmâdî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi.* Erişim 1 Ağustos 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/imadi>

Kütükoğlu, Mübahat S.: “Lütfî Paşa Âsafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan.* 49-120. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 1991.

Menteşzâde, Abdurrahim Efendi: *Fetâvâ-yı Abdurrahîm.* İstanbul: Dârü’t-Tıbâati’l-Ma‘mûre, 1247.

Merginânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*. thk. Ahmed Mahmud
Burhâneddîn Ebi'l- eş-Şehade. Dımaşk: Dârü'l-Ferfûr, 2006.
Hasan Ali b. Ebî
Bekr:

Mundy, Martha – *Modern Devlet'e Giden Yolda Mülk Siyaseti: Osmanlı*
Smith, Richard *Suriyesi'nde Hukuk, Yönetim ve Üretim*. çev. Süleyman
Saumarez: Kızıltoprak. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2013.

Öğüt, Salim: “Fetâvâ-yı Feyziyye”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10
Temmuz 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/fetava-yi-feyziyye>

Özcan, Abdulkadir: “Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın Mâlî Bazı Görüş ve
Faaliyetleri”. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*
10-11 (1982), 239-248.

Özen, Şükrü: “Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü”. *Türkiye*
Araştırmaları Literatür Dergisi 3/5 (2005), 249-378.

Özvar, Erol: “İslam Tarihinde Finansman ve Faiz” isimli tebliğin
müzakeresi. *İktisadî Hayatta ve İslâm'da Faiz*. ed. Recep
Cici – Süleyman Sayar. 95-98. Bursa: Ensar Neşriyat, 2020.

“Osmanlılar”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 9 Mayıs
2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/osmanlilar#8-mali-yapi>

Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması. İstanbul:
Kitabevi Yay., 2018.

Pamuk, Şevket: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2021.

Osmanlı – Türkiye İktisadî Tarihi. İstanbul: İletişim Yay., 2021.

Remli, Hayreddin b. Ahmed: *el-Fetâva 'l-Hayriyye li-nef'i 'l-beriyye*. 2 Cilt. Kahire: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1300.

es-Seyyid Ahmed Efendi - es-Seyyid Hafız Mehmed b. Ahmed el-Gedûsî: *Netîcetü 'l-fetâvâ*, haz. Süleyman Kaya vd. İstanbul: Klasik Yay., 2014.

Tabakoğlu, Ahmet: *Osmanlı Mâlî Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yay., 2016.

Taylor, Malissa Anne: *Fragrant Gardens and Converging Waters: Ottoman Governance in Seventeenth-Century Damascus*. California: University of California-Berkeley, Graduate Division, Doktora Tezi, 2011.
<https://escholarship.org/uc/item/4f14r9vf>

Yenişehirli, Şeyhülislam Abdullah Efendi: *Behcetü 'l-fetâvâ*, haz. Süleyman Kaya vd. İstanbul: Klasik Yay., 2011.

Behcetü 'l-fetâvâ ma'an-nukûl. İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Âmire, 1266/1869.

Yılmaz, Coşkun: “Siyâsetnâme”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 9 Mayıs 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/siyasetname#2-osmanli-donemi>

“Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları ile İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnâmeler”. *Türkiye Literatür Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2003), 299-338.

Yörük, Doğan: “XVI. Yüzyılın Ortalarında İltizam Sisteminin Yaygınlığı: Lârende Kazası Örneği”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 47 (Aralık 2019), 217-238. <https://doi.org/10.21563/sutad.855812>

Anonim ve Derlemeler: *İltizam Hakkında Fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Laleli, 1263/5, 147b-159b.

Risâle fî mesâili'l-iltizâm ve'l-mukâtaa. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, 447/8, 140b–145b.

Mevzuat: BK, Borçlar Kanunu (Kanun no. 818). *Resmî Gazete* 359 (29.04.1926). Erişim 10 Ağustos 2021. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/5.3.818.pdf>

TBK, Türk Borçlar Kanunu (Kanun no. 6098). *Resmî Gazete* 27836 (04.02.2011). Erişim 10 Ağustos 2021. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/02/20110204-1.htm>